

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՈՒՄԱՆ
ԵՎ
ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
(1915-1917թթ.)

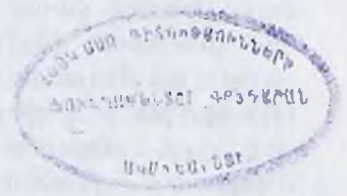
// 947. 925cc 1915 >

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ-ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԴՈՒՍԱՆ
ԵՎ
ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
(1915-1917թթ.)

A II
86340

Կազմող և ներածության հեղինակ՝
Արմեն Մարտիրյան

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության
թանգարան-ինստիտուտի գիտական խորհրդի
որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝
Լ. Ա. Բարսեղյան

Ռուսաստանի Պետական Գուման և Հայոց ցեղասպանությունը (1915-1917թթ.) - Կազմող և ներածության հեղինակ՝ Արմեն Մարության

Առաջին համաշխարհային պատերազմի մեջ Ռուսաստանի մտնելուց հետո ակնհայտ դարձավ, որ խիստ հակասություններ կան Ռուսաստանի Պետական Դումայի և կառավարության միջև: Հակասություններն առկա էին հատկապես պատերազմի հետ կապված հարցերի շուրջ՝ պատերազմի ռազմավարական և մարտավարական հարցերում:

Պետական Դումայի ամբիոնը դարձել էր այն տեղը, որտեղից պատգամավորները քննադատում էին Ռուսաստանի քաղաքականությունը Առաջին աշխարհամարտում: Դումայում կային տարբեր քաղաքական ուժեր և հոսանքներ, և նրանցից յուրաքանչյուրը յուրովի էր ընդունում կառավարության այս կամ այն քայլը և տալիս էին այդ քայլերին իրենց քաղաքական և կուսակցական շահերից բխող մեկնաբանություններ և գնահատականներ: Այս ֆոնի վրա, բնականաբար, Դումայի քաղաքական ուժերն ու պատգամավորները անդրադառնում էին նաև հայկական հարցին և հայերին, Արևմտյան Հայաստանի կառավարման հիմնահարցին և այլն: Պետք է նշել, որ ի սկզբանե, հայկական հարցը և Արևմտյան Հայաստանի կարգավիճակի հարցը Պետական Դումայի քաղաքական ուժերն ու հոսանքները դիտում էին պատերազմի ընդհանուր շահերի, քաղաքական նպատակների պրիզմայով և հայկական հարցը չէին համարում ընդհանուր նպատակներից անկախ և ինքնուրույն հարց:

Արևմտահայերի հարցը ոչ միայն կառավարության, այլև Պետական Դումայի առաջ հրամայական կերպով կանգնեց հայոց Մեծ Եղեռնի ժամանակ, երբ երիտթուրքերի կառավարությունը Արևմտյան Հայաստանում իրականացնում էր հայ ժողովրդի զանգվածային ոչնչացումը: Բազմաթիվ լուրեր էին ստացվում մայրաքաղաքում Թուրքիայում հայերի նկատմամբ կատարվող վայրագությունների մասին: Այս լուրերը խիստ մտահոգում էր հատկապես ռուս առաջադեմ հասարակայնու-

թյանը: Առաջադեմ մտավորականությունն առաջիններից էր, որ արձագանքեց հայ ժողովրդի ողբերգությանը (Մաքսիմ Գորկի, Վալերի Բրյուսով, Ս. Գորոդեցկի, Ս. Կովալևսկի, Գորդևսկի և այլն): Հասարակական կարծիքի այս արձագանքը չէր կարող աննկատ մնալ և այն շուտով տեղափոխվեց երկրի օրենսդիր մարմին՝ Պետական Դումա:

Բնական է, որ իրավիճակը ներկայացնելու խնդիրը իրենց վրա պետք է վերցնեին Պետական Դումայի հայ պատգամավորներ Պապաջանովը, Աճեմովը, որոնք հանդիսանում էին Պետական Դումայի կաղեցական (սահմանադրական-դեմոկրատական) կուսակցության պատգամավորական խմբակցության անդամներ: Ռուսական պաշտոնական շրջաններում 1915թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին լուրեր էին տարածվում, և այդ լուրերը մտան նաև Պետական Դումա, իբր թե Թուրքիայում հայերի զանգվածային կոտորածի մասին լուրերը չափազանցված են և մեծ մասամբ իրականությանը չեն համապատասխանում: Հայ պատգամավորների վրա դրված էր դժվարին խնդիր՝ փաստերով ապացուցել հայերի զանգվածային ջարդերի իրականությունը լինելը, ինչպես նաև դառնալ հայ ժողովրդի իղձերի, ցանկությունների ներկայացնողը Պետական Դումայում՝ կոչ անելով Ռուսաստանի օրենսդիր և գործադիր իշխանություններին միջոցներ ձեռնարկել հետագա կոտորածը կանխելու և կատարված ոճրագործության հետևանքները հայ ժողովրդի հրաշքով փրկված հատվածի համար մեղմելու ուղղությամբ:

Պատգամավոր Միքայել Պապաջանովը Պետական Դումայում ունեցավ ելույթների մի ամբողջ շարք: Իր ելույթների ընթացքում նա ներկայացնում էր իր կողմից հավաքագրած բազմաթիվ փաստեր, որոնց շնորհիվ պաշտոնական շրջանակներում արդեն չէր գտնվի մեկը, որը կասկածի տակ դներ հայերի նկատմամբ Թուրքիայում կատարված ոճրագործության փաստը:

Բացի փաստեր արձանագրելուց, Պապաջանովը իր ելույթներում փորձում էր արտահայտել հայ ժողովրդի զգացումները, նրա տառապանքը և այն սարսափելի վի-

ճակը, որի մեջ գտնվում էին իր հայրենակիցները: Նրա ելույթները չափազանց հուզական էին և որոշակի հոգեբանական ներգործություն էին ունենում դահլիճում գտնվող պատգամավորների վրա: Միքայել Պապաջանովի ելույթների նպատակը և իմաստն այն էր, որ նա իր ձեռքի տակ եղած փաստերի հիման վրա քննադատում էր Ռուսաստանի ռազմական և քաղաքացիական իշխանությունների գործունեությունը Արևմտյան Հայաստանում արևմտահայերի նկատմամբ: Հատկանշական է, որ Պապաջանովի այս քննադատությունը իր նպատակին էր հասնում: Մրա վառ ապացույցն այն էր, որ շուտով մամուլում արդարացուցիչ հողվածով հանդես եկավ ռազմական հարցերի գծով Կովկասի փոխարքայի օգնական գեներալ Յանուշկևիչը, որի ազգանունը Պապաջանովը նշել էր իր ելույթում: Ակնհայտ է, որ եթե Պապաջանովի ելույթը հնչեր ոչ Պետական Դումայի բարձր ամբիոնից, այլ որևէ այլ, թեկուզև, բազմամարդ ժողովում, վերոհիշյալ չինովնիկը չէր բարեհաճի պատասխանել նրան:

Պապաջանովը, օգտագործելով պատգամավորի իր կարգավիճակը ակտիվ գործունեություն էր կատարում նաև Պետական Դումայից դուրս: Նա բազմաթիվ միջնորդություններ արեց Ռուսաստանի տարբեր նախարարներին և պաշտոնատար անձանց, ձգտելով գործնական լուծում տալ փախստականների, համաճարակների տարածման կանխարգելման, արևմտահայերի բուժասպասարկման ու սննդի բազմաթիվ հարցերին, որոնք ծառայած էին հայ ժողովրդի առջև: Պապաջանովը ակտիվորեն մասնակցել է նաև թուրքերի և քրդերի մոտ գտնվող հայերին «մեկ հայ՝ մեկ ոսկի» ծրագրի շրջանակներում փրկագնելու գործին, ինչպես նաև հայ կամավորական ջոկատներին իր հնարավորության սահմաններում օգնելու աշխատանքներին:

Հայոց ցեղասպանությունը, արևմտահայերին, Արևմտյան Հայաստանի ասպագա կառավարման հարցերին անդրադարձել է իր ելույթներում նաև Ռուսաստանի կադետների (սահմանադրական-դեմոկրատական) կու-

սակցության ղեկավար և միաժամանակ Պետական Դումայում այդ կուսակցության պատգամավորական ֆրակցիայի ղեկավար հանդիսացող Պավել Միլյուկովը: Միլյուկովը ճանաչված, փորձառու և ազդեցիկ քաղաքական գործիչ էր և հանդիսանում էր բավականին ծանրակշիռ կուսակցության ղեկավար, որի խոսքը ազդեցություն ուներ ինչպես Պետական Դումայում, այնպես էլ Ռուսաստանի կառավարությունում: Այս ամենով հանդերձ Միլյուկովը շատ զգույշ էր ինչպես իր ելույթներում և արտահայտություններում, այնպես էլ իր քաղաքական քայլերում: Սա էր պատճառը, որ Միլյուկովի ճառը հայկական հարցի վերաբերյալ շատերին զարմացրեց: Նա 1916թ. մարտի 11-ի իր ելույթում ուղղակիորեն պահանջում էր Ռուսաստանի կառավարությունից կատարել դեռևս պատերազմի սկզբին հայերին տված խոստումը՝ կապված Արևմտյան Հայաստանին ինքնավարություն տալու հետ: 1916թ. դրությամբ սա չափազանց բացարձակ հայտարարություն էր, որ արվեց Միլյուկովի կողմից:

Միսալ կլիներ սակայն կարծել, թե Պ. Միլյուկովը չէր հաշվարկել իր այս քայլը: Ընդդիմությունում եղած ժամանակ նա վարպետորեն կարողանում էր օգտագործել կառավարության սխալներն ու բացթողումները՝ վերջինիս քննադատելու և հարված հասցնելու համար: Այս ամենը հետապնդում էր մի նպատակ՝ շարունակ քննադատելով իշխանություններին ի վերջո հասնել իշխանության: Եթե ընդդիմությունում եղած ժամանակ Միլյուկովն ասում էր մի բան, ապա 1917թ. ժամանակավոր կառավարության արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնում ասում էր այլ բան: Արևմտյան Հայաստանի ապագա կառավարման հարցը և ընդհանրապես հայկական հարցը թե՛մա էր կաղետների առաջնորդի համար կառավարությանը քննադատելու համար և նա առիթը բաց չթողեց, իսկ հետագայում արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնում ընդհանրապես մոռացավ թե՛ Արևմտյան Հայաստանի և թե՛ հայկական հարցի մասին:

Թուրքիայում հայերի կոտորածների մասին Պե-

տական Դումայում իր ելույթներում անդրադարձել է նաև Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարար Սերգեյ Սազոնովը: Պետք է նշել, որ Սազոնովի ելույթները հայկական հարցի վերաբերյալ Պետական Դումայում ավելի զուսպ էին, և դա պետք է համարել բնական և նորմալ, քանզի պետական բարձր պաշտոնյայի՝ արտաքին գործերի նախարարի կարգավիճակը թույլ չէր տալիս նրան ազատ արտահայտել իր տեսակետները: Նա, որպես Ռուսաստանի կառավարության արտաքին քաղաքական գերատեսչության ղեկավար, պարտավոր էր արտահայտել լոկ կառավարության տեսակետը այս հարցում: Սա էր պատճառը, որ Սազոնովը Պետական Դումայում երբեք չի խոսել Արևմտյան Հայաստանին ինքնավարություն տալու մասին և միշտ խուսափել է այս հարցի քննարկումից Պետական Դումայում, որտեղ տարբեր քաղաքական ուժերն ու հոսանքները տարբեր կողմերից քննադատում էին Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականությունը, որի պատասխանատուն իրավաբանորեն հանդիսանում էր ինքը: Այնուամենայնիվ, Սազոնովը իր ելույթներում միշտ նշում էր, որ հայերը հավատարիմ են Ռուսական կայսրությանը և անհրաժեշտ է միջոցներ ձեռնարկել ցեղասպանությունից տուժած հայերին հնարավորությունների սահմաններում օգնել: Վերջին հաշվով բոլորը Սազոնովին ճանաչում էին որպես 1914թ. հունվարի 26-ի Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների ծրագրի նախաձեռնողի ու ջատագովի և պատահական չէր, որ պաշտոնական շրջաններում նրան փակցվել էր «հայասերի» պիտակ, ինչը նրան որոշակիորեն խանգարում էր իր գործունեության ընթացքում, քանզի նրա ցանկացած քայլ հայկական հարցի հետ կապված թշնամական և անվստահության վերաբերմունքի էր հանդիպում: Նշենք սակայն, որ ինչպես Սազոնովը, այնպես էլ մյուս գործիչները «հայասեր» էին այնքանով, որքանով այդ «հայասիրությունը» բխում կամ համընկնում էր Ռուսաստանի պետական շահերի հետ: Այս միտքը հստակորեն երևում է Ս. Դ. Սազոնովի Պետական Դումայում

դեռևս 1915թ. հունվարին ունեցած ճառում, երբ նա հայտարարեց, որ. «Վերջին տարիների ընթացքում կայսերական կառավարությունը անշեղորեն ձգտել է հայերի վիճակի թեթևացմանը, այդ գործում ղեկավարվելով ինչպես ռուսական քաղաքականության անշահախնդիր ավանդույթներով, այնպես էլ մեր պետական շահերով»¹: Այստեղ Սազոնովը ակնհայտորեն հակասում է ինքն իրեն: Մի կողմից նա նշում է, որ հայերի վիճակը բարելավելիս առաջնորդվել են անշահախնդիր միտումներով, մյուս կողմից հերքում է այդ միտքը, նշելով, որ առաջնորդվել են Ռուսաստանի պետական շահերով: Այս հակասությունն է հենց, որ ցույց է տալիս, որ Ռուսաստանի պետական շահերը դրդել են, որ Ռուսաստանը, որքան էլ դա տարօրինակ է, անշահախնդրորեն ձգտել է օգնել հայերին: Ըստ էության Ռուսաստանի շահը հենց իր պետական շահերին և նպատակներին հասնելն էր, որի համար Ռուսաստանը իր վրա էր վերցնում քրիստոնյա ժողովուրդների «ազատարարի» տիտղոսը:

Հետագայում, ավելի ուշ, 1916թ. փետրվարին Պետական Դումայում ունեցած իր հերթական ելույթներում Սազոնովը նշում է. «Դաշնակից Գերմանիայի բարեհաճ աչքի առաջ թուրքերը, ըստ երևույթին, մտադիր են իրականացնել իրենց վաղեմի երազանքը հայ բնակչության ամբողջական բնաջնջման մասին, որը չէր ենթարկվում մահմեդական զանգվածի ազդեցությանը և այդպիսով ծառայում են արգելք թուրքական կայսրությանը իրեն տնտեսապես և քաղաքականապես ենթարկելու գերմանական ծրագրերի համար...»²: Այս ելույթը նախորդի տրամաբանական շարունակությունն էր: Այստեղ նախարարը զարգացնում է այն միտքը, որ հայերի ոչնչացումը բխում է Գերմանիայի շահերից, ուստի սրանից պետք է եզրակացնել, որ Ռուսաստանը պետք է անի ամեն ինչ,

¹ “Русские источники о геноциде армян в Османской империи 1915 - 1916гг.”, Ер.1995г., стр. 7.

² Նույն տեղում, стр. 106.

որպեսզի թուրքիայի տարածքում պահպանվեն հայերը՝ որպես Գերմանիայի ծրագրերի իրագործման խոչընդոտ: Սազոնովի ելույթի այս հատվածը ևս հաստատում է այն միտքը, որ պաշտպանելով հայերի ֆիզիկական գոյությունը, ըստ նրա, ինքը մեծապես կնպաստեր Ռուսաստանի արտաքին քաղաքական շահերին, այնքանով, որքանով որ դա վնաս էր հասցնում Գերմանիային և Թուրքիային: Մյուս կողմից, Սազոնովի կարծիքով, հայ բնակչությունը Թուրքիայում և ընդհանրապես հայ ժողովրդին Ռուսաստանը պետք է դիտեր ոչ թե որպես գործիք՝ իր արտաքին քաղաքական հարցերը լուծելու համար (այդպես էին կարծում որոշ պետական այրեր և նախարարներ), այլ պետք է համարեր որպես կրոսսեր կամ փոքր դաշնակից, որը օգնում է Ռուսաստանին՝ իր ավագ ու հզոր դաշնակցին, լուծելու նրա քաղաքական խնդիրները, որպեսզի վերջինս էլ օժանդակի հայ բնակչությանը նրա իղձերն ու ցանկությունները իրագործելու հարցում: Ինչպես հայտնի է, Անտանտի երկրները զուտ ձևականորեն հայ ժողովրդին հռչակել էին իրենց դաշնակիցը: Սազոնովը, ի հակադրություն սրա, առաջարկում էր չբավարարվել լոկ ձևականորեն հայ ժողովրդին դաշնակցի պիտակը փակցնելով, քանի որ վերջինս ավելի շուտ վնաս էր տալիս Թուրքիայում բնակվող արևմտահայերին, քան օգուտ: Նա առաջ էր քաշում Ռուսաստանի և հայ ժողովրդի միջև փոխադարձ պարտավորությունների և իրավունքների գաղափարը: Ըստ նախարարի Ռուսաստանը իրավունք ունի հայ ժողովրդից պահանջել այն, ինչ նա խոստացել է կատարել (հավատարիմ մնալ Ռուսաստանին, կազմակերպել կամավորական ջոկատներ և այլն): Միաժամանակ, նախարարների խորհրդին ուղղված զեկուցագրում նա շեշտում է, որ հայերը կատարել են իրենց պարտավորությունները Ռուսաստանի հանդեպ: Համապատասխանաբար, Ռուսաստանից հայ ժողովուրդը իրավունք ունի պահանջելու այն, ինչ որ Ռուսաստանն է խոստացել հայերին (Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարություն): Սազոնովը իր զեկուցագրում նշում էր, որ Ռուսաստանն այդ

խոստումները չի կատարել և ժամանակն է գոնե զբաղվել հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյության պահպանման (փախստականների բուժսպասարկման, սննդի և ապագայում նրանց Արևմտայն Հայաստան վերադարձնելու) հարցերով:

Վերը նշված խնդիրներին իր ճառերում անդրադարձել է նաև կադետների կուսակցության առաջնորդ Պ. Ն. Միլյուկովը: Պետական Դումայում 1916թ. մարտի 11-ին ունեցած ճառում Միլյուկովը մասնավորապես ասում է. «Ռուսաստանին հավատարիմ մնալու համար տուժած քրիստոնեական բնակչությունը պետք է բնակեցվի իր բնակավայրերում, և Ռուսաստանը, որը դեռևս թուրքական վարչակարգի օրոք խոստացել էր ինքնավարություն, պարտավոր է իրականացնել այդ խոստումը այժմ, երբ վիլայեթները մեծ մասամբ գտնվում են իր ձեռքերում»³:

Այնուհետև Միլյուկովն իր ելույթում անդրադառնում է իր կարծիքով շատ տարօրինակ մի երևույթի և իր տեսակետը արտահայտում է հռետորական հարցի ձևով. «Ինչո՞ւ ենք մենք հակված պաշտպանելու անուղղելի քուրդ-քոչվորին և նույնիսկ փորձում ենք նրան դարձնել հողագործ՝ ընդդեմ նրա հին զոհի՝ նստակյաց հողագործ հայի»⁴:

Այս հարցը բոլորովին էլ պատահական չէր: Արևմտյան Հայաստանում զինվորական իշխանությունները փորձում էին ի դեմս քրդերի հակակշիռ ստեղծել հայերին, նրանց համար սահմանելով արտոնյալ պայմաններ ի վնաս հայերի: Եվ սա այն դեպքում, երբ բազմաթիվ դեպքեր էին արձանագրվել, երբ ռուսական զինվորական իշխանությունների կողմից հովանավորված քրդերը, իրենց զենքը պահպանելով, վնաս էին հասցնում ոչ միայն հայերին, այլև անմիջականորեն հարվածում էին ռուսական բանակին թիկունքից: Միլյուկովն իր ելույթում սխալ և վնասակար էր համարում այն քաղաքականությունը,

³ "Русские источники...", стр. 123.

⁴ Նույն տեղում, стр. 124.

ըստ որի ռուսական զինվորական իշխանությունները փորձում էին ձեռք բերել անկայուն և կասկածելի քոչվոր քրդերի հավատարմությունը, դավաճանելով հին և հավատարիմ ընկերոջը՝ հային⁵:

1916թ. մարտի 11-ին Պետական Դումայում ելույթ ունեցան կադետական խմբակցության երկու պատգամավորներ՝ խմբակցության ղեկավար Պ. Ն. Միլյուկովը և խմբակցության անդամ, հայ պատգամավոր Մ. Պապաջանովը: Այս հանգամանքը չի կարելի համարել պատահականություն: Եթե այդ օրը միայն Պապաջանովի ելույթը կղիտվեր սովորական, նկատի ունենալով, որ Պապաջանովը մի ամբողջ ելույթների շարք էր ծրագրել Պետական Դումայում, ապա նույն օրը կադետների առաջնորդի ելույթը արդեն առիթ է տալիս որոշակի եզրակացությունների համար: Պավել Միլյուկովի ելույթը ոչ միայն լոկ իր տեսակետն էր, այլև Պետական Դումայի կադետների խմբակցության, ավելին՝ կադետական (սահմանադրական-դեմոկրատական) կուսակցության դիրքորոշումն էր այս հարցի վերաբերյալ: Կարելի է ենթադրել, որ նախքան Միլյուկովի և Պապաջանովի ելույթները, տեղի է ունեցել կադետների խմբակցության խորհրդակցություն այս հիմնահարցի վերաբերյալ, որի արդյունքում խմբակցությունն եկել է այն եզրակացության, որը և արտահայտվել է նրա ղեկավարի՝ Միլյուկովի ելույթում: Միլյուկովի ելույթը իր ճառով ավելի է հաստատում և ամրապնդում նույն խմբակցության անդամ Մ. Պապաջանովը:

Ինչպես և Միլյուկովը, Պապաջանովը ևս իր ճառում անդրադարձել է Ռուսաստանի վերաբերմունքի հարցին քրդերի և հայերի նկատմամբ: Պապաջանովը մասնավորապես նշում էր, որ. «Քրդական հրոսակախմբերի ղեկավարները, որոնք կոտորում էին հայերին, ոչ միայն չեն պատժվել, այլև քրդերի զինաթափումը կատարվել է այնպես, որ հայերի դեմ պայքարում և հայ բնակչության

⁵ "Русские источники...", стр. 124.

նկատմամբ զանազան զազանություններ գործած մարդիկ շարունակում են ազատ բնակվել իրենց նախկին տեղերում»⁶: Բացի սրանից, Պապաջանովը մատնանշում է Արևմտյան Հայաստանում Ռուսաստանի կառավարման աղաղակող թերություններն ու բացթողումները, ցույց է տալիս գործադիր իշխանության տարբեր ճյուղերի հակասությունները Արևմտյան Հայաստանի կառավարման գործում: Պապաջանովը մասնավորապես նշում էր. «Ցավոք, մինչ այժմ արտաքին գործերի նախարարությունը, որի ցուցումներով պետք է առաջնորդվեին քիկունքային իշխանությունները, չի գործադրել, հնարավոր է ոչ իր մեղքով, առողջարար միջամտություն: Եթե արտաքին գործերի նախարարության իրավասությունների շրջանակներում լինեի մեր կողմից գրավված տարածքների կառավարման հարցը, ապա չէր լինի այն, ինչ օրերս տեղի ունեցավ Էրզրումում: Այդ ժամանակ գեներալ Յանուշկևիչը կհասկանար, որ չի կարելի տեղահանված և, հնարավոր է, նաև մասամբ կոտորված հայերի ունեցվածքը համարել անտեր ունեցվածք, որն անցել է թուրքական կառավարությանը»⁷: Այստեղ Պապաջանովն անդրադառնում է արևմտահայերի համար շատ ցավոտ մի հարցի՝ նրանց ունեցվածքի հետ վերադարձնելու հարցին, ինչը կապված էր մեծ դժվարությունների հետ օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներով: Այնուհետև Պապաջանովը շարունակում է. «Եթե արտաքին գործերի նախարարությունը բացատրեր գեներալ Յանուշկևիչին նրա տեսակետի սխալականությունը, ապա նա չէր անի և հաջորդ սխալ եզրակացությունը՝ չէր թույլատրի իշխանություններին տնօրինել այդ ունեցվածքը իր հայեցողությամբ, ինչպես թուրքական գանձարանի ունեցվածքի հետ»⁸: Միս այս արտահայտությունն էր, որ ստիպել էր գեներալ Յանուշկևի-

⁶ "Русские источники...", стр. 127.

⁷ Նույն տեղում:

⁸ Նույն տեղում:

չին արդարացման հողվածով հանդես գալ մամուլում: Պապաջանովը իր այս միտքը ավարտում է ավելի դիպուկ, հստակ արտահայտություններով, որոնց մեջ խոր ակնարկ էր պարունակված: «Իհարկե, հայերի համար դա չնչին կորուստ է համեմատած այն կորուստների հետ, որոնք նրանք կրել են: Սակայն Ռուսաստանը, թվում է, ևս կարիք չունի արյունով թաթախված ժառանգության»⁹: Այստեղ Պապաջանովը ակնարկում էր, որ հայ ժողովուրդը իր կորուստները կրել է նաև այն բանի համար, որ հավատարիմ է եղել Ռուսաստանին:

Իր ճառի վերջում Պապաջանովը փոքր պատմական էքսկուրս է կատարում, հիշատակելով, որ 1878թ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ էլ, ձեռք-ձեռքի տված ռուսական զորքերի հետ, թուրքերի դեմ կռվում էին հայերը և չնայած այն դաժան պատժամիջոցներին, որոնք հետևեցին դրանից հետո նրանց նկատմամբ, հայերը երբեք իրենց հույսը չեն կորցրել Ռուսաստանի օգնությամբ իրենց հայրենիքի վերածննդի հարցում:

Չնայած բոլոր նեգատիվ երևույթներին, Պապաջանովը հավաստիացնում էր իր ելույթի վերջում Պետական Դումային, որ հայերը չեն հուսահատվել և լի են վճռականությամբ շարունակելու պայքարը: Պապաջանովը նշում է նաև այն պատճառը, թե ինչու են հայերը այդչափ տառապանքներից հետո մտադիր շարունակել պայքարը մինչև վերջ, քաջ գիտակցելով, որ պայքարի շարունակությունը պահանջում է լրացուցիչ զոհեր: «Ռուսաստանի և նրա դաշնակիցների հաղթանակը -, ասում է Պապաջանովը, - Թուրքահայաստանին կրեթի ազգային կյանքի զարգացում, Գերմանիայի հեգեմոնիան կխեղդի փոքր ազգությունը: Գերմանիան ձգտում է թույլերի ճնշմանը, իսկ Ռուսաստանի և նրա դաշնակիցների հաղթանակը, ընդհակառակը, կրեթի բոլոր ազգությունների իրավունքների հարգանք, նրանց իրավունք կվերապահի

⁹ "Русские источники...", стр. 127.

ինքնուրույն տնօրինել սեփական ներքին կյանքը»¹⁰: Այստեղ Պապաջանովը նշում է, որ հայ ժողովուրդը այլընտրանք չունի և մեկընդմիջտ իր ճակատագիրը կապելով Ռուսաստանի հետ, պետք է շարունակի իր պայքարը նրա կողքին, քանզի Ռուսաստանի հետ է կապում իր իղձերի և ցանկությունների իրագործումը: Անողակի ձևով Պապաջանովը նաև Պետական Դումայում Ռուսաստանին հիշեցնում է հայերին պատերազմից առաջ տված խոստումների մասին: Պապաջանովի այս ելույթը ծափահարությունների է արժանանում Պետական Դումայի կողմից:

Պետական Դումայում հնչած ելույթները մի տեսակ սթափեցնող բնույթ էին կրում Ռուսաստանի գործադիր մարմինների համար, և վերջիններս Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ որևէ քայլ կատարելուց կամ որոշում ընդունելուց առաջ որոշակիորեն մտավախություն ունեին, որ Պետական Դումայում հետագայում այդ որոշումը կամ քայլը քննարկվելու է, և Դուման անպայման արձագանքելու է դրան: Այս իմաստով Պետական Դումայում հնչած ելույթները ունեին կարևոր հայանպաստ նշանակություն: Ստորև ներկայացնում ենք Ռուսաստանի Պետական Դումայի 1915-1917 թվականներին փաստաթղթերը Հայոց Ցեղասպանության վերաբերյալ:

Արմեն Մարության

---

¹⁰ "Русские источники...", стр. 128.

Պետական Դումայի անդամ Ա. Ֆ. Կերենսկու Ազատ-տնտեսական ընկերությունում ներկայացված զեկուցումից

Պետրոգրադ 1915թ. հունվարի 13

... Ձեկուցող Կերենսկին նկարագրեց փախստականության ցնցող պատկերը...

«Հենց որ սկսվեց թուրքական հարձակումը, որն անցավ ռուսական տարածք, դեպի հյուսիս ձգվեցին փախստականների գետերը... Դա փախստականություն չէ, ոչ, դա մի ողջ ժողովրդի մեծ ավարտն է...»

Պատգամավոր Ա. Ֆ. Կերենսկուն անձամբ վիճակվել էր տեսնել մի ամբողջ ժողովրդի որբերգական մեծ ավարտը:

Նա տեսավ, թե ինչպես ճանապարհով գնում էին այդ պատահողոված, ցրտահարված, սովյալ, դժբախտ մարդկանց շարասյունները: Ծանապարհի եզրերին թափված էին ցրտահարված ծծկեր երեխաների դիակները, որոնք լքված էին մայրերի կողմից: Մարդիկ հյուծվածահար ընկնում էին, սակայն բազմությունը անդադար հիասթափությամբ ընդթանում էր առաջ և առաջ:

Պետական Դումայի բուժարանը ընդունեց Հայաստանից այդ փախստականների շարասյուններից մեկը: Սկսեցին կերակրել և հագցնել դժբախտներին, օգնություն ցուցաբերել հարյուրավոր մարդկանց, սակայն չորսկողմը նրանք հազարներ և տասնյակ հազարներ էին:

«Այսպիսով, - ասում է զեկուցողը, - Կովկասում բացի ռուսական տարածքի շրջանից եկած փախստականներից, որը մի ժամանակ գրավված էր թուրքերի կողմից, Հայաստանից հայտնվեց մի ամբողջ նոր ժողովուրդ, որը զանգվածաբար մնաց առանց գոյության միջոցների: Ամենախնտենսիվ հասարակական աշխատանքի համար թատերաբեմը չափազանց լայն է, աղաղակող է կարիքը, որը պահանջում է անհապաղ բավարարվածություն...»

"Кавказская мысль" 1915թ. հունվարի 20

Պետական Դումայում արտաքին գործերի նախարար Ս. Դ. Սազո-
նովի ճառից

1915թ. հունվար

«...Կայսերական կառավարությունը վերջին տա-
րիներին անշեղորեն ձգտում էր թեթևացնել թուրքահայերի
ճակատագիրը, այդ գործում ղեկավարվելով ինչպես ռու-
սական քաղաքականության անշահախնդիր պատգամ-
ներով, այնպես էլ մեր պետական շահերով: Երբ Բեռլի-
նում համոզվեցին Հայաստանի բարեփոխումների ծրա-
գրի իրականացմանը հասնելու մեր մտադրությունների
անսասանության մեջ, գերմանական դիվանագիտությու-
նը պատրաստակամություն հայտնեց կիսել մեր աշխա-
տանքը՝ հետին միտք ունենալով արգելակել կյանքում
այդ բարեփոխումների ճիշտ իրականացումը...»:

“Русские ведомости” 1915թ. հունվարի 28

Մ. Ի. Պապաջանովի ճառը Պետական Դումայում

- Որպես հայկական բնակչության կողմից Պետա-
կան Դումա ուղարկված պատգամավոր, ես իմ պարտքն
են համարում վկայակոչել հայ ժողովրդի բարձր հայրե-
նասիրական զգացմունքի և տրամադրության մասին, և
այն մասին, որ չկան այնպիսի գոհեր, որոնց առաջ նա
կերկնջեր այս պատերազմի ժամանակ: Գոյության և
ազատության պայքարի օրերին հայ ժողովրդի մեջ չկան
կուսակցություններ և քաղաքական հոսանքներ: Այս
(հայկական) գումարտակները կարող էին ավելի շատ և
ավելի նշանակալից լինել, եթե իշխանության կողմից
չստեղծվեին անհասկանալի բարդություններ: Գործում
մասնակցություն ունենալով ներկայիս պատերազմում,
հայերը հետապնդում են երկու նպատակ՝ հայրենիքի ա-
ռաջ պարտքի կատարում և Հայաստանի ազատագրումը
թուրք կեղեքիչներից:

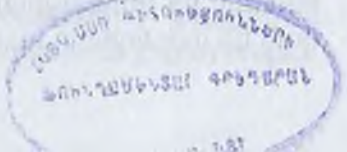
Ժողովուրդների ոչնչացման դժոխային աշխա-
տանքի հետևանք եղավ Եռյակ համաձայնության տերու-

86340

թյունների հայտարարությունը, որը ջարդերի պատասխանատվությունը դրեց կոնկրետ թուրքական կառավարության վրա: Ինչ վերաբերվում է այդ եզակի դիվանագիտական ակտին (խոսքը վերաբերում է 1915թ. մայիսի 24-ի Անտանտի երկրների հայերի ցեղասպանությունը դատապարտող համատեղ հայտարարությանը), ապա ես ինձ պարտավորված եմ զգում հայտնել իմ երախտագիտությունը ինչպես մեր կառավարությանը, այնպես էլ մեր քաջարի դաշնակիցների կառավարություններին: Չեմ կարող, սակայն, չընդգծել, որ հայերի հայրենասիրական տրամադրությանը չի համապատասխանում տեղական իշխանությունների վերաբերմունքը: Այն ժամանակ, երբ կենտրոնական իշխանությունը հայերի համար նպաստավոր իմաստով քայլեր է կատարում, տեղական իշխանությունները վարում են իրենց քաղաքականությունը, և հայ գումարտակները առջևում ունեն կատաղած թշնամի, որը չգիտի ներել, իսկ թիկունքում՝ անբարյացկամ քննադատություն, նենգ խարդավանքներ և կեղծ ասեկոսներ, որոնք ամենուրեք տարածվում են անհասկանալի եռանդով:

Ընդհանրապես պատկերը Կովկասում տխուր է, հողայն կառավարումը մինչ այժմ չի մտցվել, Կովկասը պահում են գաղութի դրության մեջ և չեն ներքաշում ռուսական մշակույթի բարիքների մեջ: Սակայն ինչպիսին էլ լինեն կյանքի պայմանները Կովկասում, ռուսահայերը կկատարեն իրենց պարտքը մինչև վերջ, կանգ չառնելով զոհերի առաջ, ավելի շատ զոհերի, քան այն, որոնք նրանց կոցմից արդեն զոհաբերվել են: Ինչ վերաբերվում է թուրքահայերին, ապա նրանք խզելով կապերը Թուրքիայի հետ, գործնականում ցույց տվեցին և իրենց արյունով հավաստեցին իրենց վերաբերմունքը Ռուսաստանի նկատմամբ:

“Бакы” №165, 25 հուլիսի 1915

Պետական Դումայի անդամ Մ. Ա. Պապաջանովի գրությունը Արտաքին գործերի նախարար Ս. Դ. Սազոնովին

Պետրոգրադ, 1915թ. օգոստոսի 8

Ձերդ գերազանցություն, մեծարգո Սերգեյ Դմիտրիի,

Ամեն օր ես ստանում եմ հեռագրեր և նամակներ թուրքահայաստանի հայ բնակչության և մեր սահմաններն անցած փախստականների սարսափելի վիճակի մասին:

Բառեր չկան այդ իրողությունը փոխանցելու համար, և ականատեսի անկեղծ պատմությունը մինչև վերջ կարող է լսել միայն ամուր նյարդեր ունեցողը:

Մանազկերտի և Մուշի շրջանների հայկական արական ողջ բնակչությունը կոտորված է, Լիզայում միմյանց կապկպված 800 տղամարդ խողխողված է, 6-ից 9-ը տարեկան աղջիկները բռնաբարված են, Կոպի, Լիզայի ընդարձակ դաշտերում և այլ վայրերում փռված են կանանց և երեխաների դիակներ:

Ես կարող եմ անվերջ շարունակել վերջին օրերի մարտիրոսագրությունը: Ռուսաստանի տարածք են անցել սոված, հիվանդ, ահաբեկված ավելի քան 200.000 փախստական: Նրանք եկել են սարսափելի ճանապարհներով, անանցանելի լեռնանցքներով, ճանապարհը ծածկելով դիակներով: Բոլորը կանայք և երեխաներ են: Գեղեցիկ կանայք և աղջիկները առևանգվել են թուրքերի և քրդերի կողմից:

Չմոռանը եկած 60.000 եկածների հետ, փախստական հայերը ավելի քան 260.000-են, հապճեպ հաշվարկով:

Հայ հասարակությունը այլևս ի վիճակի չէ խնամել փախստականներին, ինչպես առեւտրի միջոցների անհրաժեշտության և ընդհանրապես բարեգործական օգնության անբավարարության պատճառով, այնպես էլ նրա համար, որ գյուղացիական և քաղաքային դասերը հյուծված են անընդհատ հավաքներից:

Այս պահին փախստականներին խնամելու վրա ծախսվել է ավելի քան մեկ ու կես միլիոն ռուբլի (բացի ոչ մեծ կողմնակի օգնությունից), կամավորական գնդերի վրա ծախսվել է շուրջ 700.000 ռուբլի, որոշակի գումարներ են ծախսվել Վանում քաղաքացիական կառավարման վրա (Վանը հանձնվել էր քաղաքը ազատագրած հայերին), որոշ քաղաքներում և ռազմական գործողությունների թատերաբեմում հիվանդանոցների վրա և այլն:

Միջոցները սպառվել են: Չգիտեմ, թե Ռուսաստանում որ ազգությունն է այսքան ներդրել պատերազմի մեջ և կրել ավելի շատ զոհեր:

Լայն օգնություն է անհրաժեշտ պետության կողմից, անհրաժեշտ են միլիոններ, որպեսզի տառապյալները չմահանան մեր աչքերի առաջ: Փախստականների վիճակի բարելավմանն ուղղված միջոցների մասին օրինագիծը արդեն մտցվել է Դ-ում, և ես մասնակցում եմ դրա քննարկմանն ու արագ ընդունմանը: Սակայն դրա համար ժամանակ է պետք: Իսկ փախստականները մեռնում են բաց երկնքի տակ՝ ջարդված, սոված, մերկ, մահանալով ուժասպառությունից:

Միայն սննդի կետերի վրա ամեն օր ծախսվում է 30.000 ռուբլի:

Թախանձագին խնդրում եմ Չեզ, մեծարգո Սերգեյ Դ-միտրիի, ձեր վրա վերցրեք նախաձեռնությունը և միջոցներ ձեռնարկեք, որպեսզի պետության միջոցներից անմիջապես հատկացվի միլիոնից ոչ պակաս ռուբլի փախստականների օգնության հայկական կազմակերպությունների տրամադրության տակ, որոնք հիանալի կազմակերպված էին և ամբողջ տարի աշխատեցին գերագույն պատրիարքի և Ամենային Հայոց կաթողիկոսի հովանավորության ներքո:

Այդ կազմակերպություններն են՝

- ա) հայկական եկեղեցու սպասավորների մասնակցությամբ եղբայրական օգնություն (էջմիածնում)
- բ) պատերազմից տուժածների օգնության Հայկական Կենտրոնական Կոմիտեն, որը միավորում է հայկական

բոլոր բարեգործական և լուսավորչական կազմակերպությունները (Թիֆլիսում)

գ) «Նպաստամատույց» կազմակերպություն, որը ստեղծվել է պատերազմից առաջ՝ բնական աղետներից տուժածներին օգնելու համար

Իմ պարտքն են համարում հայտնել, որ ես չէի ցանկանա, որ հայ գործիչները օգնության համար դիմեին չեզոք պետությունների ներկայացուցիչներին, որոնք արդեն արձագանքել են Բելգիայի, Լեհաստանի աղետներին, եթե փախստականներին օգնելու անհետաձգելի գործի ընթացքը հապաղի:

Ես գրել եմ իշխան Ն. Բ. Շչերբատովին: Նամակով դիմում եմ նաև իշխան Վ. Մ. Վոլկոնսկուն:

Մեծ իշխանուհի Տատյանա Նիկոլաևնայի կոմիտեն իր Կովկասյան բաժնին փոխանցել է 500.000 ռուբլի և Գերագույն պատրիարքին տրամադրել է (իմ խնդրանքով) 50.000 ռուբլի, քանի որ առաջին օգնությունը ցուցաբերվում է Իգրիբում և Էջմիածնում, ուր գալիս են փախստականները...

Մ. Ա. Պապաջանով
АВПР, Политархив, д. 3492, стр. 5-6.

Պետական Դոմայի պատգամավոր Մ. Ի Պապաջանովի ճառից

- Եվ այժմ, ինչպես և նախկինում, չնայած Հայաստանում թույլ տրված արյունալի սարսափներին, որոնց նմանը աշխարհը չգիտի, բոլոր հայերը լի են հաստատական որոշումներով կռվել Ռուսաստանի և նրա քաջարի դաշնակիցների հաջողության համար, որոնք պայքարում են ժողովուրդների իրավունքի ու ազատության համար:

Թուրքական իշխանության սարսափազդու չարագործություններով ճնշված, Հայաստանում լուսավոր ճանապարհ է հանդիսանում Էրզրումի անկումը: Մեր քաջարի կովկասյան զորքերը, հաղթահարելով աննկարագրելի ծանր արգելքներ, հրաշք կատարեցին: Էրզրումի՝ Արևել-

քի այդ հպարտության և անառիկության անկումը, Կարսի մարզի ճամապարհների այդ հանգույցի, Վանի ուղղությանը և ավելի հարավ ու Փոքր Ասիայում այդ ուժեղագույն ամրոցի գրավումը, որը հանդիսանում էր որպես բազա մեր դեմ գործելու համար, ունի ոչ միայն ստրատեգիական, այլ նաև քաղաքական նշանակություն: Էրզրումի գրավումը՝ դա խրատի այն խոսքն է, որը, շարժման մեջ եղած Արևելքում, հասկանալի է բոլորին: Վերջին ժամանակներում տեղի ունեցած իրադարձությունները ցույց տվեցին, թե ինչպիսի աղետալի սխալ է հանդիսանում հասարակական այն կարծիքը, իբր Կովկասյան ռազմաճակատը երկրորդային է: (Ձայներ. «Ճիշտ է, ճիշտ է»):

Իր խորին համոզմամբ, այնտեղ (Կովկասյան ռազմաճակատում) մեր անհաջողությունները կսպառնալին այնպիսի չլսված բարդություններով, որոնց մասշտաբները դժվար է պատկերացնել: Էրզրումի վերջնական գրավումը և այնտեղ մեր հաստատվելը ոչ միայն կլուծի մեր օգտին Կովկասյան ռազմաճակատի ճակատագիրը, այլև հսկայական ազդեցություն կունենա համաշխարհային պատերազմի հետագա ընթացքի վրա: Կովկասում մեր քաջարի զորքերը արեցին ամեն ինչ, ինչը մարդկային ուժերի սահմաններում էր, որի համար փառք ու պատիվ նրանց: (Ծափահարություններ):

Սակայն Էրզրումի պահպանումը և ամրապնդումը մեր կողմից, դա տակավին մեր ողջ փառավոր բանակի գործն է, դա ողջ երկրի, և ասեմ ավելին՝ դա բոլորիս և յուրաքանչյուրիս առանձին գործն է: (Ձախից ձայներ. «Ճիշտ է»):

Ինչ վերաբերվում է հայերին, ապա ինչպես արդեն ասացի, նրանք պատրաստ են իրենց պարտքը կատարել մինչև վերջ: Մենք հավատում ենք Ռուսաստանի և նրա քաջարի դաշնակիցների վերջնական հաղթանակին, մենք հավատում ենք Ռուսաստանի լուսավոր ապագային, մենք հավատում ենք, որ ռուսական արծվի հովանու ներքո հայ ժողովուրդը նորից կվերածնվի ազգային ազատ կյանքին իր հինավուրց հայրենիքի՝ Թուրքահայաս-

տանի սահմաններում, որտեղ հողի յուրաքանչյուր մասը առատորեն ջրված է նրա արյունով և քրտինքով, որտեղ յուրաքանչյուր քար նրա մշակութային բարձր անցյալի մասին է խոսում: (Ընդհանուր ծափահարություններ):

“Армяне и война” № 1, 1916р.

Պետական Դումայում Արտաքին գործերի նախարար Ս. Դ. Սազո-
նովի ճառից մի հատված Պետական Դումայի բացման օրը
1916թ. փետրվարի 9

- Փետրվարի 3-ին ընկավ Էրզրումը: Մեր քաջարի զորքերը առաջ են ընթանում, հաղթահարելով ծանր ար-
գելքները: Վանից մեր զորքերի նահանջելուց հետո ըն-
կած ժամանակահատվածում, թուրքերը տասնապատկել
են իրենց դաժանությունները հայերի նկատմամբ:

Ինձ դեռևս նախկինում վիճակվել էր ձեր առջև հի-
շատակել այդ դժբախտ ժողովրդի չլված տանջանքների
մասին: Դաշնակցային Գերմանիայի բարեհաճ աչքի
առջև, թուրքերը, ըստ երևույթին, մտադիր են իրագործել
հայ բնակչության լիակատար բնաջնջման մասին իրենց
վաղեմի երազանքը, որը (հայ բնակչությունը) չի ենթարկ-
վում մահմեդական զանգվածի ազդեցությանը և, այդպի-
սով, արգելք է ծառայում Թուրքական կայսրությունը իրեն
տնտեսապես և քաղաքականապես ենթարկելու գերմա-
նական ծրագրերի համար...

“Армяне и война” № 1, 1916р.

Պետական Դումայի անդամ Մ. Ի. Պասպաջանովի զրույցը «Հայերը և
պատերազմը» ամսագրի րդրակցի հետ

«Դումայի վերջին արձակումից հետո, հայ պատ-
գամավոր Մ. Ի. Պասպաջանովը զբաղված էր պատերազ-
մից տուժած հայ բնակչության կարիքների հետազոտ-

մամբ, եղել էր մեր գորքերի կողմից գրավված Թուրքահայաստանի շրջաններում:

Արդյունքում՝ նա հավաքել է հսկայական նյութեր, որոնք վերաբերվում են ինչպես աղետալի վիճակում գտնվող բնակչությանը, այնպես էլ այն մարմիններին, որոնք հատուկ զբաղվում են օգնության գործով: Անձամբ ձեռք բերված տվյալների հիման վրա, պարոն Պապաջանովը աղետյալ բնակչության կացությունը գտնում է գերաստիճան անմիխիթար: Պատգամավորի կարծիքով նոր միջոցների հատկացման, ինչպես նաև օգնության գործի արմատական վերակառուցման հապաղումը, կարող է մահացու կերպով անդրադառնալ փախստականների ճակատագրի վրա, որոնք առանց այդ էլ ունեն մահացության ահավոր տոկոս:

Հայ փախստականների թիվը, որոնք օդանավ են գտել միայն Արևելյան Անդրկովկասում, կազմում է 230-240 հազար: Փախստականների ճնխող մեծամասնությունը անաշխատունակ տղամարդիկ, կանայք և երեխաներ են: Պապաջանովի կարծիքով այն միջոցները, որոնք վերջերս են սկսել հատկացվել գանձատան կողմից փախստականների կարիքների համար, ինչպես նաև հայ բարեգործական հիմնարկությունների կողմից, ծովում մի կաթիլ կլինեին, եթե չլիներ Անդրկովկասի հայ գյուղացիության կողմից սրտառույ ուշադրությունը փախստականների նկատմամբ:

Այդ գյուղացիությունը դժբախտների հետ կիսվում է, տառացիորեն հացի վերջին կտորով, աներևակայելիորեն նեղելով իրեն, ծածկ տալով թշվառ հայերին ու ասորիներին: Իսկ մինչ այդ, պատերազմի նախօրեին այդ գյուղացիության բարեկեցությունը խիստ քայքայված էր խաղողի անտվոր անբերքատվությունից, որը իր գոյության գլխավոր հենարանն է: Բացի դրանից, նա որոշակիորեն զրկված էր իր աշխատունակ բոլոր անդամներից, քանի որ այդ նույն գյուղացիությամբ գլխավորապես համարվում էին նաև հայ կամավորականների կադրերը:

Տեղերում զգացվում է մտավորական ուժերի հսկա-

յական պահանջ: Հրատապոթյամբ կանգնած է աշխատանքի մեջ ծրագրված նպատակներով գործի կազմակերպումը, որը կարող է իրականացվել միայն մտավորական աշխատողների բավարար թվի առկայության դեպքում միայն:

Կովկասում տիրող սարսափելի թանկության առկայության պայմաններում մեկ մարդու համար այժմ օրեկան 10-15 կոպեկանոց պետական օրապահիկը պետք է ճանաչել խիստ անբավարար: Այդ նպաստը երբեմն տրվում է մեկ ֆունտից մի փոքր ավել ալյուրով և մի քանի կոպեկ հավելավճարով, այն հաշվով, որպեսզի ալյուրի արժեքը և դրամական վճարումը միասին նույնպես չեն գերազանցում 10-15 կոպեկից: Կենտրոնական Ռուսաստանում կյանքը զգալիորեն ավելի էժան է, իսկ մինչ այդ պատերազմի արևմտյան թատերաբեմի փախստականը ստանում է օրեկան 20 կոպեկ:

Պարոն Պապաջանովի կողմից միջնորդություն է ներկայացվել Կովկասում յուրաքանչյուր մեծահասակի համար օրապահիկը ավելացնել մինչև 20 կոպեկ: Պատգամավորը գտնում է, որ այդ միջնորդությունը կհարզվի, հակառակ դեպքում կառավարական օգնությունը կկորցնի իր իմաստը, որովհետև թերսնումից զարգանում է բծավոր տիֆը, որն ավելի ու ավելի է հնձում փախստականների շարքերը:

Ներկա պատերազմում հայ կամավորների դերի վերաբերյալ պարոն Պապաջանովը հայտնեց, որ այն գնահատվել է արժանավայել կերպով: Երկրամասի զինվորական բարձրագույն իշխանության ներկայացուցիչների հետ բոլոր հանդիպումների ժամանակ հայ պատգամավորին անփոփոխ կերպով արտահայտում էին լրիվ բավարարություն հայ կամավորականների բարձր օգտակարություն ունեցող ծառայության համար, նրանք դրսևորում են առանձնահատուկ խիզախություն, իսկ հետախուզությունում, որպես տեղանքին ծանոթ, տառացիորեն անփոխարինելի են: Ճիշտ է, նրանց այդ գործունեությունը գաղտնիք չի մնում թուրքական իշխանությունների հա-

մար, որոնք դրա փոխարեն հատուկ իրենց կատաղության վրեժն են լուծում Թուրքիայում փրկված անպաշտպան հայերից. այնուամենայնիվ, ռուսական կողմնորոշումը, որը հաստատապես յուրացվել է հայ ընդարձակ զանգվածների կողմից, ինչպես նաև այն խոր գիտակցությունը, որ ոչ մի ազատագրում առանց զոհերի չի տրվում, հայերին հրամայականորեն թելադրում է չշեղվել նշված ուղուց՝ չհրաժարվել պատերազմում ակտիվ մասնակցությունից:

Ինչ վերաբերում է Թուրքիայում հայերի ճակատագրին, ապա պարոն Պապաջանովը, չբացառելով զանգվածային ջարդերի փաստը, այնուամենայնիվ, հույս է հայտնում, որ թուրքահայության զգալի մասը կխուսափի բնաջնջումից: Նման ենթադրությունը նրան բերում են, գլխավորապես փախստականների ցուցմունքները, որոնք հաստատում են, որ բազմաթիվ աշխատունակ տղամարդիկ և կանայք ապաստան են գտել սարերում: Հաշվի առնելով թուրքահայի դիմացկանությունը, պարոն Պապաջանովը ենթադրում է, որ նրանք դեռ երկար ժամանակ կկարողանան հաղթահարել իրենց բաժին ընկած զրկանքները»:

"Армяне и война" № 1, 1916թ.

Պատգամավոր Մ. Ի. Պապաջանովի մարտի 8-ին ունեցած ճառը Պետական Դումայում

- Կովկասի մարզի կառավարման անառողջ առանձնահատկություններից մեկը հանդիսանում է ազգությունների առանձնացումը, սակայն այս սկզբունքը հաստատապես կյանքի կոչելու համար անհրաժեշտ էր ազգություններից մեկին ընտրելու որպես քավության նոխազ: Այդ հրեշավոր դերը տալիս են հայերին: Նրանց սխտեմատիկ կերպով վարկաբեկում են ընդհուպ մինչև վերջին օրերս: Հայերը հայտարարվեցին անջատողականներ, պետության թշնամիներ: Քաղաքացիական և

ռազմական բյուրոկրատիան իրականացնում էր «բաժանիր և տիրիր» հին սկզբունքը և ձգտում էր հայերի վարկաբեկմանը ներգրավել նաև այլ ազգությունների ազգայնամոլ տարրերին:

Համաշխարհային պատերազմը ցույց տվեց, թե ոքան էին մոլորվել կոմկասյան իշխանությունները հայերի նկատմամբ իրենց հետապնդումներում: Այժմ ռուսական հասարակական կարծիքը արդեն չի կասկածում թե ում են պատկանում հայերի համակրանքները, և թե որքան թանկ նրանք վճարեցին այդ համակրանքների համար:

Սակայն կոմկասյան բյուրոկրատիան խուլ և համը գտնվեց վերջին ժամանակների բոլոր իրադարձությունների նկատմամբ, սկսելով մեղադրանքներ ուղղել հայերի հասցեին՝ նրանց չափից դուրս հայրենասիրության համար, օգտակար լինելու նրանց ցանկության համար: Կարող եք պատկերացնել, թե ինչ էր զգում հայկական հասարակությունը, որը իր բոլոր ուժերը տվեց ռուսական զենքին և որը Թուրքիայի սահմաններում կրեց անհաշվելի կորուստներ: Այդ նույն պահին ռուսական իշխանությունները հայերի վրա դրեցին Կարսի մարզում բնակվող ռուսների դժբախտության պատասխանատվությունը, որը նրանց (ռուսներին) հասցվել էր քուրդերի և թուրքերի կողմից: Դրան հետևեց Կարսի գեներալ-նահանգապետի մի շարք հրամանների հրապարակումը, որոնցում հայերը մեղադրվում էին մահմեդականների սպանության, բռնությունների և թալանի մեջ: Գործընթացին տրվեց ազգային գժտության բնույթ և հայ գյուղացիները հայտարարվեցին հարձակվող կողմ: Գյուղացիությունը իր ուսերի վրա կրեց փախստականության աղետի ողջ ծանրությունը: Գյուղացիությունը ապաստան տվեց փախստականներին, կերակրեց նրանց: Նա աշխատանքներ էր կատարում նաև կոմկասյան ռազմաճակատում՝ փորում է խրամատներ, անցկացնում է ճանապարհներ, չստանալով հաճախ ոչ մի վարձատրություն այն պատճառով, որ տեղական իշխանությունները օգտվում են նրա անգրագիտությունից, լեզվի չիմացությունից:

Կովկասում իշխանության արմատական սխալը կայանում էր նրանում, որ նա այդ գործին մոտ չէր թողնում տեղական հասարակական կազմակերպություններին՝ մահմեդական, վրացական և հայկական: (Չայներ ձախից՝ «Ճիշտ է»): Սակայն նոր կարգախոսների առկայության պայմաններում անհրաժեշտ են նոր մարդիկ, որոնք Կովկասի փոխարքայի սկզբունքը կկիսեն ոչ թե վախից, այլ խղճից ելնելով: Անհրաժեշտ է Կովկասի հարցում վերադառնալ այն հին կառավարման սկզբունքներին, երբ ռուսների հետ միասին Կովկասի կառավարման գործին կցվում էին թե հայերը, թե վրացիները, թե թաթարները և թե այլ ազգությունները: Չնայած տեղական իշխանության կողմից կատարված ահավոր գործողություններին և ամեն տեսակի հակագործողություններին, հայերը նախկինի պես շարունակում են իրենց ճանապարհը և կքայլեն այն ճանապարհով, որը պետք է Ռուսաստանին և նրա դաշնակիցներին հասցնի հաղթանակի: (Ծափահարություններ ձախից):

“Армянский вестник” № 7 1916р. 13 մարտի էջ 11-12

Պետական Գումայում Պ. Ն. Միլյուկովի ճառից

1916թ. մարտի 11

Էրզրումի գրավումը մեծ տպավորություն թողեց մահմեդական ողջ աշխարհի վրա և չի կարելի թույլ տալ, որպեսզի Էրզրումը կիսի Պերեմիշլի ճակատագիրը: (Ծափահարություններ բոլոր նստարաններից):

Ռուսական զորքերը այժմ կանգնած են տարածքի այն մասում, որտեղ բնակչությունը առանձնապես խիստ էր բնակված:

Ինչպիսի՞ն պետք է լինի հաջորդ քայլը: Թվում է, այստեղ կասկած չի կարող լինել: Ռուսաստանին հավատարիմ լինելու համար տուժած քրիստոնյա բնակչությունը պետք է տեղավորվի իր տեղերում, և Ռուսաստանը, որը դեռևս թուրքական ռեժիմի օրոք խոստացել էր ինքնա-

վարութիւն, պետք է իրականացնի իր խոստումն այժմ, երբ վիլայեթները զգալի մասով գտնվում են իր ձեռքերում: Հայաստանի և հայերի ճակատագիրը մեզ համար թանկ են և մոտ ոչ պակաս, քան պայքարում տուժած այլ անգութիւնների ճակատագիրը, որոնք մարտնչել են մեզ հետ: (Բացականչություն ձախից. «Բռավո»): Դժբախտաբար, նշաններ կան, որ այստեղ ևս կարող է կրկնվել գալիցյան դուրսագնաբերության տխուր հիշողությունը հիշեցնող մի բան: Արդեն սկսել են երևալ նաև հատկանիշները: Չափազանց թեթև է վերաբերմունքը այն գույքի նկատմամբ, որը թողնվել է բնակիչների կողմից, չգիտես ինչու հայտարարված իբրև պետական ունեցվածք: Ինչո՞ւ ենք մենք հակված սատարելու անուղղելի քուրդ-քոչվորներին և նույնիսկ փորձում նրան դարձնել հողագործ, ի հեճուկս նրա հին զոհի, նստակյաց, հողագործի՝ հայի: Տակավին վերջերս քուրդը հայից խլում է հողը, քշում-տանում նրա կնոջը և աղջկան, սպանում և ոչնչացնում էր նրա ընտանիքը, իսկ այժմ երեկվա այդ քշնամուն մեզ մոտ սկսում են խնամել ինչպես բարեկամի, և նրան ցուցաբերում են բացահայտ նախապաշտովություն ի համեմատ հնագույն հավատարիմ հայ-բարեկամի: Եկեք չվավերացնենք կազմակերպված թալանի և հողի զավթումը, որը հնարավոր էր միայն հին Թուրքիայում:

“Армянский вестник” № 8 1916р.

Մ. Ի. Պապաջանովը ճառը Պետական Դումայում

1916ր. մարտի 11

Մեզ բարեկամ երկրների խորհրդարանները մի քանի անգամ անդրադարձել են Թուրքիայում և Թուրքահայաստանում հայերի դրության բննարկմանը: Պետական Դուման, ելնելով նրանից, որ երկար ժամանակ չէր հավաքվում, մինչև հիմա ուշադրություն չէր դարձնում Թուրքահայաստանում տեղի ունեցող իրադարձությունների վրա: Մինչդեռ այդ իրադարձությունները ավելի

շատ պետք է մտահոգեն Ռուսաստանին, քանի որ հայերի կեսը ունի ռուսական հպատակություն և բնական է, որ չի կարող սառնասրտորեն վերաբերվել այն ամենին, ինչ կատարվում է արտասահմանում: Կովկասի հայ բնակչությունը կարիք ունի ձեր բարոյական աջակցությանը՝ շարունակելու համար այն անհավասար պայքարը, որը նա տանում է: Այն, ինչ տեղի ունեցավ Հայաստանում, ենթակա չէ ոչ մի նկարագրության և նույնիսկ անհասանելի է երևակայության համար: Չնայած Բելգիայում, Սերբիայում, Լեհաստանում աղետի առկայությանը, մարդկության ժողովրդական ողբերգության հոմանիշը դարձավ Թուրքահայաստանը: Աշխարհում և ոչ մի ազգ այս պատերազմում այնքան զոհեր չունեցավ, որքան հայերը, և երբեք հայ ժողովուրդը, որը ենթարկվեց անվերջ աղետների, այնքան չկորցրեց, որքան այս տարում: Թուրք արկածախնդիրների հրեշավոր գինարքուքների զոհ դարձավ հարյուր հազարավոր խաղաղ բնակչությունը, գլխավորապես կանայք և երեխաները: Դեռևս Գերմանիայի հետ պատերազմի սկզբին, երբ Թուրքիան դեռ ներքաշված չէր պատերազմի մեջ, թուրքահայերին արվել էին որոշակի առաջարկություններ, ինչպես «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի անդամների, այնպես էլ պաշտոնատար անձանց կողմից: Թուրքահայերին խոստանում էին ոչ միայն կյանքի անձեռնմխելիություն, այլև ինքնավար կառավարում Թուրքահայաստանի և նույնիսկ Կովկասի սահմաններում, որը Թուրքիային խոստացել էր Գերմանիան եթե նրանք (թուրքահայերը) անցնեն Թուրքիայի կողմը և դավաճանեն Ռուսաստանին: Այդ առաջարկությունները, բնականաբար, մերժվեցին հայերի կողմից և այստեղից էլ սկսվում են բոլոր աղետները: Երիտթուրքական այժմյան քաղաքական գործիչները, ըստ էության, հանդիսանում են կարմիր սուլթան Աբդուլ Համիդի քաղաքականության շարունակողները, որը կայանում էր նրանում, որ Թուրքիայում հայկական հարցը լուծվի ժողովրդի բնաջնջման ճանապարհով: Դեռևս Թուրքիայի հետ Ռուսաստանի պատերազմից առաջ հայերին սկսեցին մեղա-

դրել Ռուսաստանի օգտին լրտեսության մեջ: Հակահայկական քարոզչության հետ մեկտեղ հայերին սկսեցին բանակ գորակոչել ոչ թե 20-ից մինչև 35 տարեկան հասակում, ինչպես կարգն էր, այլ 18-ից մինչև 48 տարեկանը: Հայկական հասարակության լավագույն տարրերը ու նրանց ղեկավարները, սկսած հայրապետներից և թուրքական պառլամենտի անդամներից, բանտերն էին նետվել, ոմանք նույնիսկ սպանվել: Այնուհետև սկսեցին զինաթափել և սպանել բոլոր հայ զինվորներին: Պաշտոնապես վավերացվել է, որ մոտ 1800 հայ զինվորներ սպանվել են Դիարբեքի մոտ իրենց թուրք ընկերների կողմից: Որոշ գյուղերում սպանում էին ողջ արական բնակչությանը, մյուսներում չէին խնայում նույնիսկ կրծքի երեխաներին և ծերերին: 1915 թվականի մայիսի 20-ին երիտթուրքական կառավարությունը որոշեց ձեռնարկել վերջնական միջոցառումներ և հրապարակեց հայկական բնակչության Միջագետք արտաքսելու մասին դեկրետը, հաշվի առնելով, որ նրա մի մասը կզոհվի ճանապարհին, իսկ մյուսը՝ դժվար թե դիմանա Միջագետքի ավազային շոգ տափաստաններում: Սակայն դրանով չտահմանափակվեցին: Կազմվեցին հատուկ ավազակախմբեր, որոնք ճանապարհին վրա էին հասնում, նրանց (արտաքսվողներին), թալանում ու սպանում էին: Այդ սուկալի պատկերի մասին մենք ունենք օտարերկրյա ճանապարհորդների և դիվանագիտական ներկայացուցիչների վկայությունը: Նորվեգուհի Ֆլորա Վեդելը, որը Թուրքահայաստանում եղել էր 1914թ. հոկտեմբերից մինչև 1915թ. ապրիլը և աշխատել էր այսպես կոչված “Deutsche Militer Mission”-ում, հավաստում է, օրինակ, որ իրեն ուղեկցող ժանդարմը պարծենում էր նրանով, որ իր առաջ ոչնչացվել են հայրուրավոր հայեր, որոնց իրեն հանձնարարել էին ուղեկցել: Խարպուտում ամերիկյան հյուսիսատոսը վկայում է, որ հսկայական թվով դժբախտ նորաբնակներ՝ թվով 3000 մարդ, գլխովին ոչնչացվել էր այդ քաղաքից մի քանի վերստ հեռավորության վրա: Ի հավելումն այս ամենի, թուրքերը բժիշկներ էին ուղարկում գեղեցիկ կանանց

ընտրելու համար՝ որոնք ենթական էին հարեմ ուղարկվելու:

Այժմ մեր կողմից գրավված շրջաններում գյուղերից ռուսական զորքերին են մոտենում կանայք և երեխաներ, որոնք գերված էին թուրքական և քրդական բնակչության կողմից: Եվ մեր իշխանությունները պետք է ձեռնարկեն բացառիկ միջոցառումներ այդ բնակչության ապաճորտացման համար: Դժբախտաբար, մինչև հիմա այս տեսակետից ոչինչ չի արվել և թուրքերի ու քրդերի հարեմներում ու տներում նախկինի պես բանտարկված են մեծ թվով կանայք և երեխաներ: Թուրքական իշխանությունները սովորության համաձայն հենվում են այն բանի վրա, որ հայերը իրենք են սադրել այդ սարսափելի աղետները, քանի որ դիմում էին ապստամբության, որը ծրագրվել էր ռուսական և անգլիական դիվանագիտության կողմից: Սակայն այդ մեղադրանքները բացարձակապես ոչնչով հիմնավորված չեն: Սովորաբար, նախքան բնակչության ֆիզիկական բնաջնջմանը դիմելը, թուրքական իշխանությունները նրան գինաթափում են, հատկապես գյուղերում: Եվ գյուղերում զգացին, որ գինաթափումը աղետի սկիզբն է, և մի շարք տեղերում հրաժարվեցին զենքը հանձնելուց և դիմեցին ինքնապաշտպանության: Այդ ինքնապաշտպանությունն է, որ գերմանացիները անվանում են ապստամբություն, որը ըստ նրանց ծրագրված է մեր դիվանագիտության կողմից: Հայ ժողովրդի հետ պատահած դժբախտության իսկական մեղավորները թուրք կառավարողները և նրանց գերմանացի բարեկամներն են, որոնք Թուրքիային թույլ տվեցին դիմել այդ միջոցներին: «Միություն և Առաջադիմություն» կուսակցության գործիչները հանդիսացան այդ համակարգի իրականացման գործնական ջատագովները: Էրզրումում, օրինակ, «Միություն և Առաջադիմություն» կուսակցության անդամներից մեկը դպրոցներից վերցրեց աղջիկներին և իր բարեկամների հաճույքի համար ընտրեց 10 հայ աղջիկների: Թուրք սպաների դերը «Միություն և Առաջադիմություն» կուսակցության դերից ավելի լավ չէր: Տեղի ու-

նեցածի մեղավորությունը ընկնում է նաև «Միություն և Առաջադիմություն» կուսակցության գերմանացի բարեկանների վրա: Վաղուց ի վեր հայտնի է, որ Կոստանդնուպոլսում միևնույն կերպով ավելի քիչ ազդեցություն ունեն, քան գերմանական դեսպանները: Եվ, այնուամենայնիվ, բարուն Վանզենհեյմը ոչինչ չարեց, որպեսզի դադարեցնի այդ սարսափելի չարագործությունը: Գերմանական մամուլը սատարում էր Կոստանդնուպոլսում իր դիվանագետի տեսակետը, որը հայտարարել էր, որ դա ներքին գործեր են, և ինքը դրանց մեջ միջամտել չի կարող, իսկ գերմանացի սպաները իրենց պահում էին թուրքերից ոչ լավ: Այսպես, օրինակ, սպաներ Շենզհին ու Կարլ Վերթը Էրզրումում ուժով վերցրել և պահում էին հայ ուսումնական հաստատությունների բարձր դասարանների աղջիկներին մինչև իրենց մեկնումը՝ սեպտեմբերին, մեկ այլ սպա մասնակցել էր Քենախում հայերի կոտորածին, որտեղ սպանվել էր մի քանի հարյուր մարդ: (Կենտրոնից և ձախից բացականչություններ. «Ինչպիսի խայտառակություն»): Գերմանիայի վերաբերմունքը Թուրքահայաստանում կատարված չարագործությունների նկատմամբ հավերժ բիծ կմնա իր մշակույթով այդքան ամբարտավան Գերմանիայի վրա: (Բացականչություններ. «Ճիշտ է»):

Վժբախտաբար, վերջին ժամանակներս կովկասաթուրքական ռազմաճակատում տեղի ունեցան մեր երկու նահանջները, որոնք հանգեցրին տեղի հայ բնակչության ոչնչացմանը: Հակառակ արևմտյան ռազմաճակատում սահմանված կանոններին, հակառակ առողջ մտածելակերպի պահանջների և քաղաքական հաշվարկների, բնակչությունը վաղօրոք չէր տեղեկացվել, որ մեր զորքերը պետք է նահանջեն: Շնորհիվ դրա, այդ նահանջը հայկական բնակչության վրա նստեց 40000 զոհ: Մեր նահանջի ճանապարհին իշխանությունները ոչ մի միջոց չձեռնարկեցին, որպեսզի գաղթականների անցումը կատարվեր նվազագույն կորուստներով: Անփութության պատճառով, փախստականներին նշում էին այնպիսի ուղիներ, որոնք կտանեին բնակչության ոչնչացման և միայն անհնազան-

դությունն էր, որ 40 հազար զոհերը չավելացան ևս մի քանի տասնյակ հազարներով: Հայերին, ինչպես նշվում է տեղերից, ոչ միայն չի ցուցաբերվել օգնություն և պաշտպանություն բռնություններից, այլև իշխանությունների կողմից անտեսվում էր քրիստոնյա բնակչության պաշտպանության հարցը, ինչը Թուրքահայաստանում առիթ տվեց քրդական ցեղերի պարագլուխներին և չերքեզներին շարունակել անպատիժ անկարգություններ կատարել անպաշտպան հայերի նկատմամբ: Կամավորական ջոկատի հերոսներից մեկը, որն անձամբ բազմաթիվ զոհեր կրեց, գրում է. «Ես ափ իջա իմ 30 ընկերների և բարեկամների հետ, որոնց հետ ես 9 ամիս հուսահատ պատերազմ էի վարում թուրքական կանոնավոր զորքերի դեմ: Եվ ի՞նչ: Իշխանությունները մեզնից իլեցին զենքը, որը մեզ համար մեր սեփական երեխաներից թանկ էր: (Բացակաչություններ ձախից... «Խայտառակություն, դա Յանուշկիչն է»): Հայերին կոտորող քրդական հրոսակախմբերի պարագլուխները ոչ միայն չեն պատժվել, այլև քրդերի զինաթափումը կատարվում էր այնպես, որ հայերի դեմ կռված և հայ բնակչության նկատմամբ ամեն տեսակի զազանություն գործած մարդիկ շարունակում են ազատորեն բնակվել նախկին վայրերում: Դժբախտաբար, մինչև հիմա արտաքին զործերի նախարարությունը, որի ցուցումներով պետք է ղեկավարվեին թիկունքի իշխանությունները, չցուցաբերեց, միգուցե և ոչ իր մեղքով, առողջացնող միջամտություն: Եվ եթե արտգործնախարարությանը պատկաներ մեր կողմից գրավված մարզերի սահմաններում զործողությունների ղեկավարումը, ապա տեղի չէր ունենա այն, ինչը օրերս տեղի ունեցավ Էրզրումում: Այդ ժամանակ զեներալ Յանուշկիչը կհասկանար, չի կարելի արտաքսված, միգուցե մասամբ կոտորված հայերի գույքը համարել թուրքական կառավարությանն անցած անժառանգ գույք: Եթե արտգործնախարարությունը զեներալ Յանուշկիչին բացատրեր նրա տեսակետի ողջ սխալականությունը, ապա նա չէր անի նաև իր սխալ եզրակացությունը՝ իշխանություններին թույլ չէր

տա այդ գույքը տնօրինել այնպես, ինչպես կամենան, ինչպես թուրքական զանձարանի գույք: Անշուշտ, հայերի համար դա չնչին կորուստ է, ի համեմատություն նրան, թե նրանք ինչ կորուստներ կրեցին: Սակայն չէ որ Ռուսաստանը ևս կարիք չունի արյունով ներկված այդ ժառանգությամբ:

Ամեն անգամ, երբ Թուրքիայում նկատվում էր ճգնաժամ, բոլորից շատ տուժում էին հայերը և որքան թույլ էր լինում Թուրքիան, այնքան զորեղ էին հարվածները: Սակայն, չնայած կրած զոհերին ու տառապանքներին, հայերը չվհատվեցին և լի են ուժով ու եռանդով շարունակելու համառ պայքարը: 1878թ. հայերը, ձեռք ձեռքի տված ռուսական զորքերի հետ մարտնչում էին, չնայած ծանր պատժին, որը հետևեց դրան, նրանք երբեք հույսը չէին կորցնում Ռուսաստանի օգնությամբ վերածննան: Հայերը հավատում են, որ այլևս հեռու չէ այն ժամանակը, երբ կիրականանան իրենց իդեալները, երբ կդադարի գոյության համար սարսափով լի կյանքը, երբ մայրենի հողի վրա ոգի կառնեն հնագույն մշակույթի տեր հայ ժողովրդի նիրհող ուժերը: Ռուսաստանի և նրա դաշնակիցների հաղթանակը Թուրքահայաստանին կրերի ազգային կյանքի զարգացում, Գերմանիայի հեգեմոնիան կխեղդի փոքր ժողովուրդը: Գերմանիան ձգտում է ճնշել թույլերին, իսկ Ռուսաստանի և նրա դաշնակիցների հաղթանակը, ընդհակառակը՝ նրանց կրերի հարգանք բոլոր ազգությունների իրավունքների նկատմամբ, հնարավորություն կընձեռի նրանց ինքնուրույն տնօրինել իրենց ներքին կյանքը: (Ծափահարություններ բոլոր նստարաններում):

“Армянский вестник” № 8 1916р.

Գեներալ Յանուշկեիչի պատասխանը Պետական Դոմայի անդամ Մ. Ի. Պապաջանովին

“Новое время”-ի մարտի 30-ի համարում հրատարակվեց Կովկասի փոխարքայի ռազմական գծով օգ-

նական, գեներալ Յանուշկևիչի նամակը ի պատասխան հայ դեպուտատ Պապաջանովի Պետական Դումայում ունեցած ճառի: «Պարոն Պապաջանովը Պետական Դումայում մարտի 14-ին ունեցած ճառում երկու անգամ հիշատակեց իմ ազգանունը, կապելով այն իր տեսակետից ռազմական իշխանությունների ոչ ճիշտ գործողությունների հետ հայ բնակչության նկատմամբ ընդհանրապես և Էրզրումի հայ բնակիչների ունեցվածքի հետ մասնավորապես: Ընդ որում, նա ասիսասանք հայտնեց, որ արտաքին գործերի նախարարությունը ինձ չի տվել ժամանակին անհրաժեշտ ցուցումներ:

Այնուհետև նա կարծիք արտահայտեց, որ եթե ես ստանայի այդ ցուցումները, ես, իհարկե, կհասկանայի իմ հրամանագրերի ողջ սխալականությունը: Ես սովոր եմ միշտ պատրաստ լինել բացատրություններ տալ կամ պատասխանել սեփական իրական հրամանների և իրական ասված խոսքերի համար, և հնարավոր չեմ համարում պարոն Պապաջանովի հիշված ճառում ասված անհիմն բառերը այժմ թողնել առանց հերքման, ինչը կարող է հասարակությանը և Պետական Դումայի անդամներին հարցի ոչ ճիշտ լուսաբանման տեղիք տալ:

Ի պաշտոնե ես հանդիսանում եմ Կովկասի փոխարքային ռազմական գծով օգնական և ոչ թե գլխավոր հրամանատար: Փոխարքայի իշխանությունը տարածվում է Կովկասի վարչական տարածքի վրա, իսկ գլխավոր հրամանատարի իշխանությունը տարածվում է պատերազմի ողջ թատերաբեմով մեկ: Որպես օգնական, ոչ մի ինքնուրույն սկզբունքային կարգադրություն անելու իրավունք չունեմ, չստանալով դրա համար հատուկ հրաման: Պարոն Պապաջանովի նշած դեպքերը, եթե անգամ տեղի են ունեցել, կատարվել են պատերազմի թատերաբեմում, այլ ոչ թե Կովկասի սահմաններում: Ընդ որում, դատելով հայտարարության խմբագրումից, եթե հերոսի նամակում նշված դեպքը անգամ տեղի է ունեցել, ապա հավանաբար իմ Կովկաս գալուց առաջ է եղել: Ինչ վերա-

բերում է հայերի ունեցվածքի հարցին, իբր թե ոչ ճիշտ կերպով ռազմական իշխանությունների կողմից բռնագրաված Էրզրումում, այդ առիթով ես ունեցել եմ անձնական գրույց ինձ այցելած եպիսկոպոս Մեսրոպի հետ: Կասկածելով ինչ-որ ականատեսի կողմից նրա ստացած ասելոսների ստույգ լինելուն, բանակի համար կարևորություն չներկայացնող, անձնական ունեցվածքի բռնագրավման և օգտագործման մասին, ես հենց եպիսկոպոսի ներկայությամբ կազմեցի և ուղարկեցի հեռագրային հարցում՝ ուղղված համապատասխան պետին, խնդրելով հայտնել, ճիշտ են արդյոք այդ ասելոսները և ընդգծել մաս առանձին անձանց կողմից մասնավոր ունեցվածքի օգտագործման անթույլատրելիությունը: Կատարված մախաբնությունը կտրականապես մերժեց այդ ասելոսները: Այդ իսկ պատճառով չեմ կարող ավստսանք չհայտնել, որ պարոն Պապաջանովը այդքան հեշտ որոշեց Դումայի ամբիոնից ինձ վերագրել մի բան, որի հետ ես տվյալ դեպքում բացարձակապես առնչություն չունեմ»:

*Յանուշկևիչ 1916թ. 10 ապրիլի
“Армянский вестник” № 11, 1916թ. էջ 17-18*

Պետական Դումայի դեպուտատ Պապաջանովի և գեներալ Յանուշկևիչի մասին

«Գեներալի նամակը, անկախ դրա բովանդակությունից, հատկանշական է մի տեսակետից, դա այն է, որ նամակի հեղինակը, գեներալ Յանուշկևիչը, չնայած իր բազմաբնույթ զբաղմունքներին և պաշտոնական պարտականություններին, պատվի արժանացրեց և իրեն պարտավոր համարեց պարբերական մամուլում պատասխանի արժանացնել դեպուտատ Պապաջանովի ճանր:

Կասկած չկա, որ այդ ուշադրությունը ցուցաբերվեց ոչ այնքան հասարակական խոսքի, որքան Պետական Դումայի նկատմամբ: Կասկածից վեր է, որ եթե

պատգամավորի ճառը արտասանվեր ոչ Պետական Դումայում, այլ մեկ այլ, թեկուզև չափից դուրս մարդաշատ, հասարակական ժողովում, դա այն չէր լինի ինչ այս դեպքը նամակի հեղինակ, գեներալ Յանուշկևիչի համար:

Պետական Դուման ավելի ու ավելի է վերածվում մի մարմնի, որի ձայնի հետ իրենց պարտավորված են համարում հաշվի նստել նաև մարդիկ, որոնք օժտված են բարձր իշխանությամբ: Հռետորը, որի ճառի դեմ գեներալը հարկ է համարել հանդես գալ առարկությամբ, պարոն Պապաջանովը չէ, այլ Պետական Դումայի անդամ պատգամավորը»:

“Армянский вестник” № 12-13, 1916թ. էջ 31

Հայկական հարցը Պետական Դումայում

Արտաքին գործերի նախարարության նախահաշվի քննարկման ժամանակ Պետական Դուման լուրջ ուշադրություն դարձրեց հայկական հարցին: Թե՛ հայ դեպուտատ Մ. Ի. Պապաջանովի ճառում, և թե՛, որ հատկանշական է, Պ. Ն. Միլյուկովի ճառում, հայկական հարցը ստացավ այնպիսի ձևակերպում, որը լրիվ համապատասխանում է հայ ժողովրդի ցանկություններին:

Կադետների (սահմանադրական դեմոկրատներ) կուսակցության ղեկավարը որոշակիորեն հայտարարեց, որ Ռուսաստանը, որը հայերին Թուրքիայում ինքնավարություն էր խոստացել դեռևս թուրքական ռեժիմի օրոք, «պարտավոր է իրականացնել այդ խոստումն» այժմ, երբ հայկական վիլայեթները որոշակի չափով իր ձեռքերում են:

Մենք չունենք դեռևս մման բացարձակ հայտարարություն արտաքին գործերի նախարարի կողմից: Սակայն բավական է և այն, որ Դումայի բլոկի ամենահեղինակավոր քաղաքական գործիչը, որը շատ զգույշ է իր հայտարարություններում, ուղղակի արտահայտվեց հայ-

կական հարցի նման լուծման օգտին, ինչը և սպասում են հայերը Ռուսաստանից և նրա դաշնակիցներից:

Հայ ժողովրդի համար չափազանց արժեքավոր է, որ Դումայի ամբիոնի բարձրությունից ճանաչվել է ինքնավարության ինքնին սկզբունքը: Պ. Ն. Միլյուկովի և Մ. Ի. Պապաջանովի մի քանի օրերով իրարից բաժանված ճառերը, բացահայտեցին երկու բան՝ առաջին. ինչ իրավունք կարող է իրեն վերապահել սպասելով Ռուսաստանից հայ ժողովուրդը, և երկրորդ՝ ինչ հարցերում է Ռուսաստանը, ի դեմս ամենախոշոր ներկայացուցիչների և ազդեցիկ քաղաքական խմբերի, ընդառաջ գնում հայ ժողովրդին:

Պ. Ն. Միլյուկովը ղեկավարվում էր բարձր քաղաքականության նկատառումներով, և այս անգամ դրանք համընկան արյունաքամ լինող, բայց առույգությունը և հույսն ապագայի նկատմամբ պահպանած ժողովրդի ցանկությունների հետ: Այս համընկումը նշանակալից է:

Պ. Ն. Միլյուկովը նաև ակնարկում էր այն բանի վրա, թե ինչ է պետք անել, որ Հայաստանը խուսափի Գալիցիայի ճակատագրից: Դա մոտ ապագայում ամենագլխավոր գործնական խնդիրն է:

Մ. Ի. Պապաջանովը Դումայի առաջև ներկայացրեց Հայաստանի տառապանքները այնպիսի եռանդագին և զգացմունքային ոգևորությամբ, որը հնչում է նրա ճառերում ամեն անգամ, երբ նա խոսում է իր ժողովրդի մասին: Մեր դեպուտատը այսքան տարի ցավում էր նրա համար հոգով, այնքան լավ գիտի նրա տառապանքները, որ իր համար դժվար չէր լինել համոզիչ իր ճառում:

Մոսկվա 1916թ. մարտի 20
“Армянский вестник” № 8, 1916թ. էջ 1-2

*Թուրքիայի հայկական գաղառներում ժամանակավոր
կառավարման կազմակերպման մասին*

Գալիցիայի ժամանակավոր կառավարման օրինակը ռուսական բանակի կողմից նրա գրավման ժամանակ և նույնիսկ պատերազմի ժամանակաշրջանում Լեհաստանի կառավարման մշտական ձևը, կասկած չեն թողնում նրանում, որ ինքն իրեն թողնված կառավարությունը ի վիճակի չէ որևէ այլ բան կատարել, քան իրեն եզակի ծանոթ ոստիկանական կառավարումը՝ Ռուսաստանից հեռացված ծառայողների կադրերի միջոցով:

Ռուսական հասարակության աշխատանքը այդ հարցի վերաբերյալ պետք է կայանա խնդրի լուծման գործում գործնական ուղիների որոնման այնպիսի ուղղությամբ, որպեսզի 1) Հայաստանը միանգամից ստանա մշակութային կառավարում, որը կտրուկ հակադիր լինի թուրքական կարգ ու կանոնին, և որպեսզի 2) ռուսական բանակի կողմից Լեհաստանի ու Գալիցիայի գրավման ժամանակ ստեղծվեր մի նախադեպ, որն արգելեր Լեհաստանում վերադառնալը և Գալիցիայում այն կարգերի ներմուծումը, որոնք կիրառվում էին այնտեղ ռուսական կառավարության կողմից:

Ներկայիս տողերը նպատակ ունեն հարցը դնել հասարակական բոլոր կազմակերպությունների առաջ և ամենաընդհանուր գծերով նշմարել այն ուղղությունը, որով պետք է ընթանա այդ հարցի գործնական լուծումը: Ավելին, դժվար թե կարելի է պահանջել, առաց տեղական պայմաններին ու ուժերին մոտիկից ծանոթանալու:

Հայաստանում պետք է մտցվի այնպիսի կարգ, որը կհենվի տեղական տարրերի վրա: Դա չի լինի իսկական տեղական ինքնակառավարում կամ ինքնավարություն: Դա պետք է լինի անցումային մի ձև, որը ճկուն կերպով կհարմարվի ռազմական ժամանակի պայմաններին: Կառավարման հիմքում պետք է դրվի աշխարհով

մեկ սփռված բոլոր հայ մտավորական ուժերի մասնակցությունը դրանում: Անհրաժեշտ է այդ ուժերը հավաքել ու կազմակերպել՝ տեղական կառավարման բոլոր բնագավառներում գործնական ծրագրի կատարման համար: Այդ ուժերը, գործից տեղյակ անձանց հավաստիացմամբ լիովին բավարար կլինեն այդ խնդրի իրագործման համար:

Այդ հույժ անհետաձգելի խնդրի գործնական կատարումը իրենց վրա պետք է վերցնեն զեմատվոները և քաղաքային միությունները: Այդ միությունները մնան գործի համար իդեալական գործիքներ չեն հանդիսանում, սակայն սա միակ գործիքն է, որը Ռուսաստանն ունի տվյալ ընդհանր: Հանձնես այդ միությունների Ռուսաստանն ունի կազմակերպված հսկայական քաղաքական ուժ, որը գրավել ու շարունակում է գրավել կառավարման ամբողջ բնագավառներ: Այդ միությունները խնդիրների իրականացման համար ունեն անհրաժեշտ հեղինակություն ու վստահություն: Համենայնդեպս, երկիրը ուրիշ գործիքներ չունի, քանի որ խոսքը ոչ թե օրենսդրական ուղու մասին է, այլ հայտնի ծրագրի գործնական իրականացման՝ կենսական փաստերի ստեղծման մասին է, այլ ոչ թե օրենսդրական նորմերի:

Առաջինը, որ պետք է անեն միությունները, դա կարճ ժամկետում, հայկական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների հետ համաձայնեցված, կառավարման սխեմայի մշակումն է, չխորանալով դրան սկզբունքային կատարելության հասցնելու մեջ, քանի որ ամեն ինչ հանգում է ոստիկանական համակարգի փոխարինմանը այլ՝ հասարակական բնույթով, որը թույլ է տալիս նաև լայն տեղական նախաձեռնություն և փաստացի հասարակական վերահսկողություն:

Հայաստանում միությունները իրենց վրա պետք է վերցնեն այն նույն խնդիրները, ինչ-որ մյուս ճակատներում՝ պայքար վարակիչ հիվանդությունների դեմ և դրա համար տեղերում կազմակերպեն ամենազանազան հիմնարկություններ (բուժարաններ, հիվանդանոցներ, պա-

րենային կրպակներ, սննդի կետեր) և իրենց ձեռքը վերցնեն տրանսպորտի, բնակչության տնտեսական վիճակի բարձրացման, գրանցման հարցերը և մի ամբողջ շարք գործողություններ, որոնք ուղղակի կամ անուղղակի կերպով կապված են սամիտարական խնդիրների հետ: Այդ բոլորի կատարման համար միությունները պետք է քաղաքներում, ավաններում, գավառներում և ավելի փոքր գավառային միավորումներում ստեղծվեն վարչական բջիջներ, որոնց կազմի մեջ պետք է մտնի հայկական ողջ մտավորականությունը, որն այժմ սփռված է ամենուրեք: Այդ բջիջները գործի հաջողության համար պետք է օգտվեն տեղական բոլոր առողջ ուժերից:

Այդպիսի բջիջների ստեղծումը միությունների համար իրենից ոչ մի նոր բան չի ներկայացնում: Գժվարը և նորը այդ գործում հանդիսանում է բարեկարգման բնագավառից բարեպատշաճ բնագավառին անցնելու համար գործնական միջոցների հայթայթումը: Այդ միջոցներն այժմ դժվար է նշել, քանի որ այդ գործը գուտ տեղական է և կախված է գործնական սրամտությունից: Սակայն, իմանալով միությունների գործունեության ողջ պատմությունը, դժվար թե կարելի է կասկածել, որ միությունները և նրանց տեղական կազմակերպությունները, հենվելով զինվորական իշխանությունների ու գլխավոր հրամանատարության վստահության վրա, ինչպես նաև Պետական Գումայի օժանդակության վրա, այսպես թե այնպես կկարողանան դա անել:

Անհրաժեշտ է հենց հիմա, առանց որևէ հապաղումի անցնել գործի: Գործի կատարման ժամանակ կազմակերպությունները մի շարք արգելքների կհանդիպեն, որոնք անհաղթահարելի են սովորական ժամանակ, սակայն աշխարհի կողմից վերապրող ճգնաժամի ժամանակաշրջանում անհաղթահարելի խոչընդոտներ չկան: Գործնական խնդիրը, եթե այն ճանաչվել է անհետաձգելի, պետք է կատարվի և կկատարվի:

Ն. Շեպկին

“Армянский вестник” № 8, 1916թ.

Պետական Դումայի անդամ Մ. Ի. Պապաջանովի հեռագիրը Մինիստրների խորհրդի նախագահ Բորիս Կադոմիի Շտյուրմերին

Թիվ 118 հեռագրից
1916թ. սեպտեմբերի 28-ին

... Հայերը համաշխարհային պատերազմի սկզբից չդավաճանեցին իրենց դարավոր ավանդույթներին և վճռականորեն կողմնորոշվեցին Ռուսաստանի կողմը, չնայած վերջերս կասկած գրգռող սպառնալիքներին:

Այս պատերազմում ում կողմը լինելու հարցի լուծման ժամանակ, հայերը չտատանվեցին, չխորամանկեցին, չեն խաղացել երկակի դեր: Իրենց ֆիզիկական գոյության հրեշավոր վտանգի առաջ հայերը ասպետորեն անվախ և ազնվորեն հակված էին միայն զուտ ռուսասիրական մարտավարությանը:

Ռուսաստանի նկատմամբ իրենց համակրանքի համար թուրքահայերը վճարեցին լեռնային ժողովրդի համընդհանուր տեղահանությամբ Միջագետքի կիզիչ անապատները, խաղաղ բնակչության, կանանց, երեխաների մասսայական ոչնչացումով և տառացիորեն արյան հեղեղներով: Ոչ մի ազգ ներկա պատերազմում չի կրել ավելի շատ զրկանքներ, քան հայերը:

*Պետ. Դումայի անդամ՝ Պապաջանով
АВПР, Полигтархив А. 3517, т. 3-4*

Պետական Դուման և հայերը

Մոսկվա 1916թ. նոյեմբերի 13

Պետական Դուման կրկին հավաքվեց բացառիկ հանգամանքներում:

Եվ Դումայում հնչած առաջին իսկ խոսքերը երախտագիրության խոսքեր են, ուղղված մեր քաջակորով բանակին, անվստահության խոսքերը՝ մյուս կողմին ուղղված, անմիջապես արձագանք ունեցան մեր ողջ երկրում: Պատգամավորների ճառերը՝ մեկը մյուսից վառ, մեկը մյուսից ավելի զայրույթով լի, դրությունը պարզեցրին՝

կասկածանքի ոչ մի տեղ չթողնող որոշակիությամբ:

Երկիրը, մի գուցե, Դումայի գոյության առաջին օրվանից՝ հունիսի 3-ից զգաց, որ ինքը կարող է հպարտանալ իր ներկայացուցիչներով: Քանի որ նրանք ասացին այն ամենը, ինչ որ կարծում էր, ինչ որ զգում էր ժողովուրդը:

Եվ, կրկնում ենք, ոչ միայն ռուս ժողովուրդն էր զգում այդ հանկարծակի ծնված սերտ կապը Դումայի հետ, այլև Ռուսաստանի բոլոր ժողովուրդները:

Նրանք, այդ փոքր ժողովուրդները, չէին մոռացվել պատգամավորների ճառերում, որոնք բնակեցնում են մեր անծայրածիր հայրենիքը, ռուսների հետ հավասարապես իրենց ուսերի վրա տանելով պատերազմի մեծ բեռը, որոնք հաղթանակից սպասում են իրենց ճակատագրի որոշակի բարելավում:

Դուման հիշում է Ռուսաստանի «ժողովուրդների» մասին, և դրա համար «ժողովուրդները» չեն կարող երախտապարտ չլինել Դումային, չեն կարող չզգալ, որ Դուման պայքարում է, ի միջի այլոց, նաև իրենց համար:

Հայ ժողովուրդը, մասնավորապես, առանց տարբերության, թե որ պետությանն են պատկանում իր բազմաչարչար բեկորները, հոգով ռուսական Պետական Դումայի հետ է: Նա չի կարող չզգալ, որ իր Դումայի հաղթանակից այժմ զգալի չափով կախված է Հայաստանի ամենադժբախտ որդիների՝ թուրքահայերի ճակատագիրը: Քանզի ինչո՞ւմ է կայանում այն պայքարի գլխավոր իմաստը, որը տանում է Դուման: Կայանում է նրանում, որ մեր անզուգական բանակի ճանապարհից հեռացնել ոչ մարտական բնույթի խոչընդոտները, որպեսզի բանակին հնարավորություն տան հանդարտորեն, առանց տազնապի, հետ չնայելով, հասներ հաղթանակի թշնամու հանդեպ:

Գերմանիայի նկատմամբ հաղթանակը Հայաստանին ու հայերին այնպես է հարկավոր, ինչպես այն հարկավոր է ողջ կուլտուրական աշխարհին: Գերմանիայի նկատմամբ հաղթանակը կլինի իրավունքի հաղթանա-

կը նրա քացառման նկատմամբ, մշակույթի հաղթանակը նրա ոչնչացողների նկատմամբ, մարդասիրության հաղթանակը նրա դահիճների նկատմամբ: Միայն Գերմանիայի հանդեպ հաղթանակով կարող է ծնվել նորացված, ազատ Հայաստանը: Եվ, հակառակը, Գերմանիայի հաղթանակը կլինի հայ ժողովրդի լավագույն ապագայի բոլոր հույսերի վերջնական գերեզմանը:

Ահա քե ինչու Դումային, որը այժմ պայքարում է, եթե կարելի է այսպես արտահայտվել, հաղթանակին չընդդիմանալու համար, պայքարում Ռուսաստանի դաշնակիցների հետ ձեռք-ձեռքի տված մեր ժամանակների մեծագույն հետադիմական ուժին՝ գերմանական միլիտարիզմը ջախջախելու իրավունքի համար, հայ ժողովուրդը, գերմանական միլիտարիզմի զոհը, ողջունում է այդ Դումային: Գերմանացիների կողմից խաչված Հայաստանը ողջունում է ռուսական ժողովրդական ներկայացուցչությունը, որը ոգևորում է ռուսական բանակին, պահպանում նրան, նրանում ամրապնդում է գերմանացիների նկատմամբ հաղթանակի հավատը: Քանզի ռուսական բանակի ձեռքում է, ինչպես նաև դաշնակից բանակների ձեռքում են հայ ժողովրդի բոլոր հույսերը:

Իսկ այժմ հայ ժողովուրդը բացի հույսից ոչինչ չունի:

“Армянский вестник” № 42, 1916թ.

Պետական խորհրդի անդամ, ռազմա-արդյունաբերական համալիրի նախագահ Ա. Ի. Գուչկովի գրույցից *“Кавказское слово”* քերթի քրթակցի հետ

Ես վաղուց չեմ եղել ձեզ մոտ Կովկասում... Այժմ ես, վերջապես, վերստին ձեզ մոտ եմ, կրկին կկարողանամ տեսնել Թուրքահայաստանը, որտեղ ես 1895թ. շրջեցի համարյա ամբողջությամբ և ամենուրեք տեսա սարսափելի անդորր՝ գերեզմանական անդորր... Մոսկայի էին ամենուրեք ավերածության տեսարանները: Հայերի

հազվագյուտ գյուղ, որոնք այն ժամանակ այնտեղ բազմաթիվ էին, այրված չէին, բնակչությունը՝ կոտորված... Վանը իրենից ներկայացնում էր մոխրակույտ, և միայն կառավարական շենքերն ու թուրքերի տներն էին վկայում նրա ծաղկման մասին վերջերս: Ինչպես Վանում, այնպես էլ գյուղերում մեզ հազվադեպ էին հանդիպում տառապյալ հայեր: Նրանց խաղաղ, համարյա բիբլիական տեսքը, հնազանդությունը ճակատագրին, վախեցածությունը՝ քրքրում էին մեր ոգիները, և մենք տարակուսում էինք, թե ի՞նչ կարող էին անել այդ մարդիկ թուրքերին, որպեսզի նրանք իրենց այդպես ատեին և այդպես գազանաբար վարվեին ու ոչնչացնեին, չխնայելով ոչ կանանց, ոչ ծերերին, ոչ երեխաներին... Վանից մենք անցանք Բիթլիս և այնտեղից արդեն Էրզրում: Ամենուրեք միևնույն ու հոգի ճնլեցնող գեղեզմանատան տեսարանը...

Եվ այն ժամանակ, չնայած բոլոր սարսափներին, ինձ համար պարզ դարձավ, որ այս երկրին՝ հարուստ, բնությանը պտղատու, շատ բան պետք չէ: Նրան միայն պետք է, որ իրեն չմորթեն, որ թույլ տան խաղաղ ապրել ու զարգանալ: Սակայն այն ժամանակ թվում էր, որ Հայաստանում ամեն ինչ արդեն զոհվել է, որ նրա հոգեկան ու ֆիզիկական ուժերի վերածնունդն անհնարին է: Հայ ժողովրդի հայրենասիրությունը պահպանեց նրա կենսունակությունը, և նա նորից սկսեց թվով աճել և տնտեսապես զարգանալ իր իսկ մոխրակույտի վրա: Այդ մասին են վկայում իսկական «արյունալի բաղնիքում» նրա նոր հարյուր հազարավոր զոհերը, նրա հարուստ դաշտերը և այգիները, որոնք կրկին ավերվեցին: Այժմ, հավանաբար, ես վերստին կհանդիպեմ քայքայման վաղեմի տեսարանները, եթե ոչ մեծ, ապա համենայնդեպս, ոչ նվազ, քան 1895թ. մասշտաբները:

... Հավատում եմ, որ Հայաստանի կենսական ուժերը դեռ չեն սպառվել, նրան դեռևս սպասում է փայլուն տնտեսական ապագա, եթե միայն նրա մշակութային ուժերին թույլ տան ազատորեն աճել...

"Кавказское слово" № 263, 1916թ. նոյեմբերի 27

Ա. Կ. Ջիվիլեգովի 1917թ. հոկտեմբերի 20-ի ճառը հանրապետության
խորհրդարանում

«Պարոնայք, ժամանակավոր խորհրդի հայկական
խմբի կողմից ես լիազորված եմ արտաքին գործերի նա-
խարարի ճառում նշել մի որոշակի բացթողում, որը վերա-
բերում է Թուրքահայաստանի դրությանը: Հայ ժողովուր-
դը առանց կուսակցությունների ու քաղաքական ուղղու-
թյունների տարբերության ակնկալում էր արտաքին գոր-
ծերի նախարարից լսել, որ ռուսական արտաքին քաղա-
քականությունն այսուհետ վճռականորեն հրաժարվում է
հայ ժողովրդի նկատմամբ հին վերաբերմունքից: Հայ
ժողովուրդը դա չլսեց արտաքին գործերի նախարարի
ճառում, և հայ ժողովուրդը դա չի կարող ընկալել այլ
կերպ, քան արտաքին գործերի նախարարության ցան-
կությունը հայ ժողովրդի նկատմամբ շարունակելու այն
նույն քաղաքականությունը, որը ծաղկում էր նախքան հե-
ղափոխությունը:

Հին ռուսական կառավարության քաղաքականու-
թյունը Թուրքիայի նկատմամբ կայանում է նրանում, որ
Թուրքիան Ռուսաստանի հետ բոլոր բախումներում և
նույնիսկ այն պահերին, երբ ոչ մի բախում Ռուսաստանի
հետ գոյություն չունի, պետք է թուլացած լինի: Թուրքիայի
թուլացման քաղաքականությունը ընդունում էր տարբեր
ձևեր, կախված նրանից, թե Ռուսաստանը որքանով էր ի-
րեն ուժեղ զգում: Այս քաղաքականությունը ճիշտ հակա-
ռակ էր այն քաղաքականությանը, որը վարվում էր Անգլի-
այի կողմից մինչև Էդուարդ VII-ը, մինչև Գերմանիայի
ռազմավարական շրջափակման գաղափարի առաջացու-
մը, որն սկսվեց Թուրքական կայսրությունում առաջին
մեծ զիջումներ ստանալու պահին: Հին Անգլիայի և նոր
Գերմանիայի քաղաքականությունը կայանում էր նրա-
նում, որպեսզի Թուրքիան պահել որպես միացյալ տնտե-
սական համակարգ, այնպիսի տնտեսական համակարգ,
որի նկատմամբ կարող էին օգտագործվել անգլիական և
գերմանական կապիտալի ուժերը: Ռուսաստանը, տնտե-

սական առունով թույլ լինելով, Ռուսաստանը, որը երբեք վատահ չէր այն բանում, որ իր արտադրական ուժերը կգտնեն բավարար կիրառում Թուրքիայում, չէր կարող վարել նմանատիպ քաղաքականություն: Նրա սեփական քաղաքականությունը կայանում էր նրանում, որ թուլացնի Թուրքիային, որպես քաղաքական միասնություն և, հնարավորության սահմաններում, հասնել Թուրքիայի առանձին կտորների անջատմանը նրա տարածքից: Թե որքանով էր այս քաղաքականությունը հետևողականորեն վարվում հին իշխանության կողմից, երևում է նրանից, որ նույնիսկ այն պահերին, երբ ռուսական կառավարությունը ամեն կերպ պայքար էր տանում հեղափոխության դեմ, նույնիսկ այդ ժամանակ Ռուսաստանը պատրաստ էր աջակցել հեղափոխական և ազատագրական հոսանքները Թուրքական կայսրությունում նրա համար, որպեսզի հասնեն իր հիմնական նպատակի՝ Թուրքիայի թուլացման իրագործմանը:

Ալեքսանդր I-ը, Սրբազան միության ստեղծողն ու գլխավոր ներշնչողն այդ գաղափարի, Նիկոլայ I-ը՝ լեզիտիմիզմի սկզբունքների մարգարեներից մեկը, այնուամենայնիվ, պաշտպանում էր հունական հեղափոխությունը և ամեն կերպ աշխատում էր, որ Թուրքիայից ազատվելու իր ձգտման գործում Հունաստանը ստանա Ռուսաստանի աջակցությունը այս կամ այն ձևով: Ալեքսանդր I-ը հովանավորում էր զույգ Իպսիլանտիներին և հետերիստներին, Նիկոլայ I-ը ուղարկեց իր նավատորմը Նավարին: Այս քաղաքականությունը վերջին ժամանակներում ավելի ու ավելի էր հանդիպում ընդդիմության այն լայն միջազգային համակցության մեջ, որն ստեղծվել էր XIX դարի կեսերից սկսած: Եվ այն պահերին, երբ Ռուսաստանը չէր կարող հույս դնել այն բանի վրա, որ ուղղակի ուժող Թուրքիայից խլի նրա տարածքի այս կամ այն կտորը, Ռուսաստանը պաշտպանում էր ինքնորոշման ազատագրական ձգտումները Թուրքիայում: Այդպես էր վարվում ռուսական քաղաքականությունը Մակեդոնիայի նկատմամբ, այդպես էր վարվում նա նաև Հայաստանի նկատմամբ:

Հայաստանի վերաբերյալ ռուսական այն տեսակետը, որ Հայաստանը պետք է լիներ ինքնավար, իր սկիզբը գտնում է 1877 թվանակի պատերազմից: Ման-Ստեֆանոյի նախնական համաձայնագրում կար կետ, որտեղ խոսվում էր այն մասին, որ Հայաստանը պետք է ստանա վարչական ինքնավարություն: 1895թ. Ռուսաստանը այլ արևմտյան տերությունների հետ հարց բարձրացրեց այնպիսի լայն բարենորոգումների մասին, ինչը մոտ էր հայկական շրջաններին ինքնավարություն շնորհելուն: Վերջապես այս պահերից վերջինը 1914թ. հունվարի 26-ի արձանագրությունը, նույնպես բարենորոգումների հարցը դնում էր այնպես, որ խոսքը բացահայտ գնում էր ինքնավարության մասին:

Իսկ ինչպիսի՞ դեր էին խաղում հենց թուրքահայերը ռուսական կառավարության այս ամբողջ քաղաքական խաղում: Հայերը միշտ եղել են ռուս-թուրքական քաղաքականության գոհը: Չոհ լինելով հենց Թուրքիայի ներսում, հայերը ականայից պետք է զոհ դառնային նաև ռուսական քաղաքականության համար: Անընդհատ զոհաբերելով թուրքական պետական անհրաժեշտության զոհասեղանին, դրվելով պանթուրքիզմի գաղափարի զոհասեղանի վրա, Հայաստանը, որը սեպի նման խրված էր թուրքական տարածքում, չարիք էր թուրքական կառավարության աչքի առաջ, և նա վերջին ժամանակներս ձգտում էր բնաջնջել հայ ժողովրդին, որպեսզի դրանով իսկ լուծվեն բոլոր տնտեսական և քաղաքական խնդիրները, որոնք կանգնած էին իր առջև: Թուրքիայի այս քաղաքականությունը բացարձակապես նույնն էր ինչպես հին թուրքական իշխանության, այնպես էլ նոր ղեկավարների՝ երիտթուրքերի մոտ, որոնք կարճատև տատանումից հետո վերադարձան այն ուղու վրա, որի վրա կանգնած էր Աբդուլ Համիդը:

Ռուսաստանի համար հայերը նույնպես եղել են գոհեր, Ռուսաստանը խաղում էր հայկական շահերով ինչպես և թուրքական կառավարությունը: Դուր, երևի թե հիշում եք Կոստանդնուպոլսում ռուսական դեսպաններից

մեկի՝ իշխան Լորանով-Ռոստովսկու չար արտահայտությունը, որն ասում էր, որ ինքը ամենևին դեմ չէ «Հայաստանին առանց հայերի»:

Դուք հիշում եք, որ դեռևս պատերազմից առաջ, երբ արտաքին գործերի նախարարն էր Սազոնովը, հայերի և հայկական հարցի նկատմամբ ռուսական կառավարությունում կար տարօրինակ տատանում, որը թույլ չէր տալիս ռուսական կառավարությանը գտնել անհրաժեշտ քաղաքական գիծը: Եվ այժմ, այն ժամանակ, երբ իշխանությունը պատկանում է արդեն հեղափոխական կառավարությանը, մենք տեսնում ենք արտաքին գործերի նախարարության քաղաքականության մեջ հին արտաքին քաղաքականության մեթոդների արձագանքը, Ռուսաստանի հայ ժողովրդի հանդեպ ունեցած հին վերաբերմունքի արձագանքը: Դեռևս օրերս արտաքին գործերի նախարարությունում քննարկվում էր հայ ռազմագերիների ազատ արձակելու հարցը, որոնք գերի էին վերցվել թուրքական զորքերի կազմում: Այս հարցը առայժմ բացասաբար է լուծվել: Եվ դա այն ամենից հետո, երբ հայերը տվել են տասնյակ հազարավոր կամավորներ, այն ամենից հետո, երբ հայկական զինվորական մասերը ներկայիս դրությամբ կրում են ծանր ռազմավարական խնդրի՝ թուրք-պարսկական թատերաբեմի և այնտեղ գտնվող անցումների պահպանության պատասխանատվությունը: Այժմ, երբ Ռուսաստանում փոխվել են կարգերը, հայերը չեն կարողանում ընկալել, թե ինչպես կարող է պահպանվել Հայաստանի նկատմամբ հին կառավարության քաղաքականության թեկուզև արձագանքը: Դեմոկրատական Ռուսաստանից հայերն սպասում են այլ վերաբերմունք, դեմոկրատական Ռուսաստանից հայերն սպասում են այլ քաղաքականություն Թուրքահայաստանի նկատմամբ: Հայերը հուսով են, որ դեմոկրատական Ռուսաստանը կկարողանա գնահատել և կկարողանա հասկանալ ինքնավարությանն ուղղված այն ձգտումները, որոնք բնորոշ են հայ ժողովրդին, և որոնք հայ ժողովուրդը հռչակում է այն ժամանակից ի վեր, երբ

սկսեց գիտակցել ինքն իրեն քաղաքանապետ: Դեմոկրատական Ռուսաստանը ապացուցեց, որ ինքն ի վիճակի է լուծել այն խնդիրները, որոնք հին կառավարության ուժերից վեր էին: Դեմոկրատական Ռուսաստանը լուծեց լեհական խնդիրը, որի լուծման վրա անօգուտ պայքարում էր հին իշխանությունը: Եվ հայերը հույս ունեն, որ հայկական քաղաքականության մեջ, հայկական հարցի վերաբերյալ ռուսական դեմոկրատիան կկարողանա ցույց տալ արտաքին գործերի նախարարությանը նոր ուղիներ:

Ռուս ժողովրդի պարտքը, ռուսական դեմոկրատիայի արժանապատվությունը հրամայականորեն պահանջում են, որ Հայաստանը չլինի թողնված բախտի քմահաճույքին, որպեսզի Հայաստանի վերաբերյալ տեսակետը, որպես փոքր ժողովուրդների ընտանիքի լիիրավ անդամ, մտցվի արտաքին գործերի նախարարության կողմից նրա քաղաքականության համակարգի մեջ:

Իսկ ինչպե՞ս են ներկայումս հայերը պատկերացնում իրենց ապագա քաղաքական կարգավիճակը: Հայերը կարծում են, որ Թուրքահայաստանի լրիվ ինքնորոշումն է հայկական հարցի լուծման միակ հնարավոր ձևը: Հայերը գտնում են, որ ազատ Հայաստանը իր մեջ պետք է ներառի վեց հայկական վիլայեթները՝ Էրզրում, Վան, Բիթլիս, Խարպուտ, Դիարբեքիր, Սվազ և Հայաստանի այդ վեց վիլայեթներին պետք է միացվի Կիլիկիայի տարածքը: Դրա հետ մեկտեղ այդ վեց վիլայեթներից և Կիլիկիայից պետք է կտրվեն այն սահմանային մասերը, որոնք արհեստականորեն հայկական շրջաններին 1877թ. պատերազմից հետո, միացվել են այն նպատակով, որպեսզի փոխեն հայկական և ոչ հայկական բնակչության թվային հարաբերակցությունը ի վնաս հայերի:

Ի՞նչ ճանապարհով կարող է վերականգվել ազատ Թուրքահայաստանի նոր տարածքը: Հայ ժողովուրդը գտնում է, որ ազատ Հայաստանը պետք է կազմավորվի միջազգային համաժողովի որոշմամբ: Հայերը հույս ունեն, որ միջազգային վեհաժողովը, որ, վերջապես, վերջ կդնի այս պատերազմին, հայերին կտա անգնահատելի

պարզ, որը մի ժամանակ Շվեյցարիան ստացել էր Վիեննայի վեհաժողովից՝ ընդմիջտ չեզոքություն, և որ այդ ընդմիջտ չեզոքությունը Հայաստանին երաշխավորված կլինի բոլոր տերությունների ընդհանուր որոշմամբ: Միջազգային երաշխիքը այս առումով հանդիսանում է միակ ապավենը այն բանի, որ այդ չեզոքությունը երբեք և ոչ մի պայմաններում չի կարող խախտվել: Սակայն հայերը քաջ գիտակցում են, որ հենց հիմա, պատերազմի ավարտից հետո այդ նոր քաղաքական կարգը ներմուծելը շատ դժվար գործ է, ուստի հայերը կարծում են, որ պատերազմի ավարտից հետո, պետք է մտցվի ինչ-որ մի միջանկյալ քաղաքական դրություն, որը նույնպես պետք է երաշխավորված լինի բոլոր տերությունների կողմից: Ի՞նչ ձևով պետք է ապահովվի այն բանի երաշխիքը, որ միջանկյալ այդ դրության ժամանականշրջանում հայ ժողովուրդը կկարողանա անցնել իր ազգային գործի կարգավորմանը և իր քաղաքական կյանքի կարգավորման գործին: Այդ հարցի միակ լուծումը կլիներ մանդատը, որը կտրվեր միջազգային վեհաժողովի կողմից որևէ տերության կամ տերությունների որևէ խմբի, և հայ ժողովուրդը կողջուներ, եթե տերությունը, որին կհանձնվեր այդ մանդատը, լիներ Ռուսաստանի հանրապետությունը:

Կարծում են, պարոնայք, որ չեմ հանդիպի ձեր կողմից առարկության, եթե ասեմ, որ հայ ժողովրդի հին դարավոր մշակույթը, Հայաստանի դերը առաջավոր Ասիայում, որպես եվրոպական մշակույթի պաշտպանի, որպես դեմոկրատական հասարակարգի երկրի, որպիսին Հայաստանը եղել է նաև իր ազատ գոյության ժամանակ, երբ նա իրենից ներկայացնում էր անկախ պետություն, և այն ժամանակ, երբ ընկավ թուրքական լծի տակ, իրավունք է տալիս նրան, որ այժմ փոքր ազատ ժողովուրդների ընտանիքում Հայաստանը կարողանա գրավել իր արժանի տեղը: Մեկ այլ կոչումն այն բանի, որ Հայաստանը պետք է ստանա իր նոր ազատ կառավարումը, կայանում է նրանում, որ հանուն մշակույթի և հանուն ազատության, հանուն այն գաղափարների, որոնցով պաշտպանվում

էին փոքր ազգութիւնների իրավունքները, որոնց համար էլ սկսվեց պատերազմը, Հայաստանը տվեց այդքան զոհ: Անհրաժեշտ չեն համարում վերարտադրել ձեր առջև այն, ինչ կատարվեց 1915թ. Թուրքիայում, անհրաժեշտություն չկա վերականգնել ձեր աչքերի առաջ այն ցնցող դաժանությունները, այն աննկարագրելի բարբարոսությունները, որոնք կատարվել են հայերի նկատմամբ: Անհրաժեշտություն չկա նշել նաև այն, որ Ռուսաստանի Հանրապետության սահմաններին անկախ Հայաստանի գոյությունը ոչ մի դեպքում սպառնալիք չի հանդիսանում Ռուսաստանի համար, որ մի անջատողական ձգտումների մասին ռուսական Հայաստանի կողմից խոսք անգամ լինել չի կարող: Խոսք անգամ լինել չի կարող երկու պատճառով՝ և օբյեկտիվորեն և սուբյեկտիվորեն՝ օբյեկտիվորեն՝ որովհետև երբեք անջատողականությունը չի առաջացել ուժեղ պետության մեջ, որի փոքր մասը ձգտեր դեպի թույլ պետությունը: Անջատողականությունը միշտ ծնվել է ուժեղ պետության մեջ՝ միշտ սնվելով փոքր պետությունը մաս-մաս անելու երազանքներով: Ահա թե ինչու Ռուսաստանի և Հայաստանի միջև գոյություն չունեն օբյեկտիվ պատճառներ, որոնք կարողանային ձեր մոտ առաջացնել անջատողականության մտավախություն: Չկան նաև սուբյեկտիվ պատճառներ: Հայ ժողովուրդը այնքան երկար և ծանր է իր վրա կրել հին ռեժիմի տիրապետությունը, այնքան երկար է տառապել ցարիզմից և նրա ճնշումներից, որ ռուսահայերից և ոչ մեկի մոտ, որոնք բնակվում են Անդրկովկասի տարածքում, չի կարող միտք առաջանալ նոր Ռուսաստանի դեմ զենք բարձրացնելու մասին կամ քարոզչություն սկսել Ռուսաստանից անջատվելու նպատակով:

“Армянский вестник” № 43-44, 1917թ. էջ 3-4

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0067295

[900 m]

A III
86340